

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Marju Bakhoff

MITTEFIKTSIONAALSED PÄRISNIMED EESTI NÜÜDISKIRJANDUSES

Magistritöö

Juhendaja Janek Kraavi

TARTU 2020

Sisukord

Sissejuhatus	2
1. Pärinimi.....	6
1.1. John Stuart Mill.....	6
1.2. Gottlob Frege	8
1.3. Bertrand Russell	10
1.4. John Searle	12
1.5. Keith Donnellan	13
1.6. Saul Kripke.....	15
1.7. Kokkuvõtvalt.....	16
2. Fiktsioon.....	18
2.1. Mis on fiktsioon?.....	18
2.2. Fiktionaalne ja faktuaalne narratiiv	20
3. Pärinimi fiktsioonis.....	25
3.1. Pärinimi satiiris: Andrus Kivirähk ja „Vargamäe vanad ja noored“	25
3.2. Fantastika tuttavas maailmas: Mehis Heinsaar ja „Ebatavaline ja ähvardav loodus“	31
3.3. Fakti ja fiktsiooni piiril: Urmas Vadi ja „Testament“	37
3.4. Dokumentaalkirjanduse poole: Kaja Kann ja „Tänavatüdruk“	43
Kokkuvõte	49
Kirjandus	52
Summary	55

Sissejuhatus

1969. aastal ilmus ajakirjas „Noorus“ Mati Undi lühijutt „Helgi Sallo lahkumine“, kus autor kasutas reaalse, tuntud inimese pärisnime, ent kirjeldas nimega seoses fiktiivseid sündmusi. Mati Unt kirjeldab oma tekstis, kuidas Helgi Sallo, kellel on parasjagu algamas saate salvestus, lahkub ootamatult ja sõnalausumata stuudiost ning kõnnib läbi linna rongijaama. Seal istub ta suvalisele rongile ja sõidab, kuni ta pileti puudumise tõttu rongist välja aetakse. Autor kirjeldab, kuidas Helgi Sallo astub tundmatus kohas rongist maha ja kõnnib ära metsa ning väidab lõpetuseks, et pärast seda pole Helgi Sallot enam nähtud.

Retseptsioon Mati Undi tekstile oli vastuoluline. Ühelt poolt leidis neid, kes teksti ilmumise järel Helgi Sallo käekäigu pärast tõsiselt muret tundma hakkasid: nii Estoniasse, Filharmooniasse, ringhäälingusse kui ka „Nooruse“ toimetusse hakkas tulema hulganisti järelepärimisi, mis palusid juhtumit selgitada.¹ Toon näitena ühe Nooruse toimetusele saabunud lugejakirja:

„Lugupeetud toimetaja! Lugesime läbi Mati Undi „Helgi Sallo lahkumine“ ja peame kahjuks tunnistama, et see pretensioonikas kirjatükk jäi meile paljuski arusaamatuks ja tekitas teatud ärevustunde. Jäi selline ängistav tunne, nagu mõne hea tuttava salapärase kadumise puhul ikka jääb. Ja samal ajal ei saa uskuda selle loo tõepärasusse. Kuna viibime komandeeringul ja puudub võimalus jälgida Eesti Raadio ja televisiooni saateid, siis palume teid aidata meil selgitada selle kirjutise tõelist mõtet kirja teel (kasvõi paar rida!).“²

Teisalt leidis ka lugejaid, kes küll mõistsid teksti fiktsionaalsust, aga seadsid kahtluse alla selle kunstilise väärtuse. Näiteks avaldas kolhoosiesimees Julius Põldmäe ajalehes Sirp ja Vasar arvamust, et Undi lühijutt on mingisugune arusaamatu kirjanduslik trikk või vemp ning taoliste kirjatükkide fabritseerimist on varemalt nimetatud lihtsalt „káojaani ajamiseks“.³

Helgi Sallo ise on oletanud, et Mati Unti ajendas lugu kirjutama tema esinemine laulu- ja staarisaates „Horoskoop“:

„1960. aastate lõpp oli telerevolutsiooni aeg. Paljudesse kodudesse osteti teler, mis veel kümnekond aastat tagasi oli haruldus. /.../ Telerisse suhtuti sügava uudishimu ja austusega, vaata et nagu pereliikmesse. Kui pereliige pakkus midagi, mis puudutas südant, siis ei raatsitud ta juurest üldse lahkuda. Midagi taolist juhtus ka „Horoskoobiga“. Olen kuulnud

¹ Joel Sang, „Jus primae noctis“ – Keel ja Kirjandus 1983, nr 6, lk 466; Rein Saluri, „So what?“ – Vikerkaar 1993, nr 3, lk 29-30.

² Rein Saluri, „So what?“, lk 29.

³ Julius Põldmäe, „Teri mitmest salvest“ – Sirp ja Vasar, 31.10.1969.

lugusid, kuidas kogu perega istutati end „Horoskoopi” vaatama ja need, kel kodus pildikasti veel polnud, sättisid end selleks ajaks külla.“⁴

Kuigi taolisi, reaalse isikute pärisnimesid kasutavaid tekste oli eesti kirjandusmaastikul ilmunud varemgi (näiteks August Alle följetonid või August Gailiti „August Gailiti surm“), põhjustas „Helgi Sallo lahkumine“ toonases ühiskonnas siiski märkimisväärselt suuremat segadust. „Helgi Sallo lahkumine“ markeerib teatavat muutust ka ühiskonnas laiemalt: näiteks Andres Härm ja Hanno Soans näevad „Helgi Sallo lahkumist“ meediaajastu algusena Eesti kultuuris ning käsitlevad seda televisiooni ja massikultuuri suhtes kriitilisena.⁵ Helgi Sallo ise meenutab, et toona heideti talle mitmel korral ette televisioonis lihtsate laulukestega sehkendamist ja odava populaarsuse otsimist.⁶ Mati Undi tekstis viidatakse korduvalt, kui olulised on inimeste jaoks televisioon ja raadio. Näiteks kui Helgi Sallo on tekstis võõrale poisile trammis väitnud, et ei tunnegi Helgi Sallot, pärib poiss, kas naine siis televiisorit ei vaata või raadiot ei kuula. Sedasama näitlikustab ka episood, kus tormi tulles ruttavad inimesed maandama raadio- ja televiisoriantenne.

Helgi Sallo oli saanud inimestele televisiooni vahendusel „pereliikmeks“ ning sellisena paljudele tuttavaks ja lähedaseks, olemata temaga „päriselt“, isiklikult tuttav. Mati Unt sai võtta Helgi Sallo meediakuvandi kui juba valmis oleva karakteri ning tõsta ta sellisena enda fiktsiooni. Televisioon ja massikultuur tõid kaasa avaliku elu *tegelaste* tekkimise, kes olid tuttavad suurele hulgale inimestele ning see tegi võimalikuks ka nende nimede ja avaliku kuvandiga mängimise.

Hilisematest mittefiktsionaalseid pärisnimesid kasutavatest fiktsionaalsetest tekstidest tuleks 20. sajandi kirjanduses välja tuua ka Andres Ehini 1980. aastal ilmunud jutukogu „Ajaviite peerud lähvad lausa lõkendama“, mis saavutas ilmudes suure populaarsuse. Ehini kirjeldas oma lühikestes, realselt eksisteerivate kultuuritegelaste pärisnimesid kasutavates lugudes ebamaiseid ja müstilisi juhtumisi, osutades vaheldumisi nii reaalses maailmas eksisteerivatele isikutele kui ka UFOdele, müütilistele olenditele jmt. Viimastele osutamine kinnitas küll võrdlemisi selgelt Ehini tekstide fiktsionaalsust.

Täna sel päeval on meil tänu pidevale infovoole erinevatest meediakanalitest teadmised paljudest inimestest, kellega me realselt pole kohtunud, ent kelle näo ja/või pärisnimega me

⁴ Helgi Sallo, „Helgib ja heliseb“. Tallinn: Ajakirjade kirjastus, 2007, lk 124-127.

⁵ Andres Härm, Hanno Soans, „Skriinseiver 2001“ – Sirp, 7.3.2003.

⁶ H. Sallo, „Helgib ja heliseb“, lk 127.

oskame seostada mitmeid erinevaid omadusi ja fakte. Sellised reaalsed isikud – näiteks poliitikud, kultuuri- ja muud avaliku elu tegelased on heaks aluseks ka kirjandusteksti loomisel: lugejale pole vaja tundud tegelast enam tutvustada ning tänu vastele reaalses maailmas on võimalik isiku kuvandi ja pärisnime kaudu ka nime osutusega mängimine. Reaalselt eksisteeriva isiku muutmine mistahes kirjandusteksti tegelaseks toimub kasutades tema pärisnime, mis osutab (või mängib osutavat) vastavale reaalsele isikule.

Käesolev magistritöö keskendub mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamisele fiktsionaalsetes tekstides. Ehkki reaalsed isikute pärisnimesid on eesti kirjanduses mingil määral kasutatud terve 20. sajandi vältel, keskendun magistritöös uusimale ehk käesoleva sajandi eesti kirjandusele, mil informatsiooni ülekülluse ning avaliku ja privaatse sfääri hägustumisega on kultuuris ja ühiskonnas kaasnenud oluline nihe. 21. sajandi kultuuri, sealhulgas kirjandust, iseloomustab dokumentaalsuse-lembus, mille ilminguiks võib pidada näiteks tõsieluseriaalide ja omaeluloolise raamatute suurenenud populaarsust. Kuigi teatud murdejoone avaliku elu tegelaste kasutamisel erinevates kultuuritekstides võib tõmmata Mati Undi „Helgi Sallo lahkumise“ ilmumisega, on kirjeldatud praktika iseloomulikum kaasaegsele kultuurile. Taolistest kultuuritendentsidest lähtuvalt on pärisnimi, mille abil on võimalik otseselt viidata reaalsele maailmale, nüüdisaegses kirjanduses oluline element ning väärib sellisena lähemat vaatlust. Pärisnimi, mis tähistab mingisugust entiteeti reaalses maailmas, toimib tekstis alati faktilise elemendina ning võimaldab seeläbi nii fakti ja fiktsiooni omavaheliste vastuolude loomist kui ka fakti ja fiktsiooni piiride hägustamist.

Magistritöö eesmärgiks on uurida pärisnimede, eeskätt isikunimede erinevaid kasutamisi nüüdisaegses eesti kirjanduses, mille kohta varasemad uurimused suuresti puuduvad. Enam on varasemad uurijad käsitlenud ajaloolist romaani (ja seeläbi ajalooliste isikute kasutamist kirjanduses) ning tekstis kaubamärkide nimetamist, millistest töödest võib välja tuua Erkki Luugi „Kaubamärgi semiootika“⁷ ja Jaak Tombergi „Postmodernsest nimepillamisest“.⁸ Käesolev magistritöö keskendub aga ennekõike avalike elu tegelaste pärisnimede kasutamisele, jättes ajaloolised isikud, aga ka kohanimed jt pärisnimed käsitlusest välja.

⁷ Erkki Luuk, „Kaubamärgi semiootika“ – Toimetised 2. Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2004.

⁸ Jaak Tomberg, „Postmoderne nimepillamine“ – Keel ja Kirjandus, 2005, nr 12.

Magistritöö jaguneb teoreetiliseks ja analüütiliseks osaks, mis on omakorda jaotatud konkreetsemateks alapeatükkideks. Teoreetilise osa esimene peatükk tutvustab pärisnime mõistet toetudes John Stuart Milli, Gottlob Frege, Bertrand Russelli, John Searle'i, Keith Donnellani ja Saul Kripke töödele. Pärisnime defineerimisel on erinevad teoreetikud käsitlenud eelkõige pärisnime kui keelelise tähistuse tähendust või tähenduse võimalikkust, samuti tähistaja osutuseks vajalike tingimuste olemust või vajalikkust. Teoreetilise osa teises peatükis keskendun fiktsiooni mõistele ning fiktsionaalse ja faktuaalse narratiivi erisustele ja eristamisvõimalustele. Fiktsiooni mõiste defineerimisel toetun Margit Sutropi, Dorrit Cohni ja teiste uurijate töödele ning käsitlen fiktsionaalse teksti ja refentsiaalsuse omavahelisi vahekordi. Fakti ja fiktsiooni piiride käsitlemisel lähtun eeskätt Märt Väljataga põhjalikust, erinevaid teemakohaseid uurimusi koondavast artiklist „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I“. Faktilugude ja fiktsioonide eristamisel toetub Väljataga olulisel määral Marie-Laure Ryani artiklile „Fiction and its Other: How Trespassers Help Defend the Border“ („Fiktsioon ja selle Teine: kuidas piiriületajad aitavad piiri kaitsta“). Faktuaalsetele või fiktsionaalsetele tekstidele viitavaid tunnuseid kaardistades lähtun samuti Väljataga artiklist, lisaks ka Virve Sarapiku artiklist „Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale“.

Magistritöö analüütilise osa eesmärgiks on kirjeldada pärisnimede kasutamist fiktsionaalsetes tekstides, mida teen nelja erineva kirjandusteose näitel. Näitetekstidena kasutan Andrus Kivirähu följetonikogumikku „Vargamäe vanad ja noored“, Mehis Heinsaare novellikogumikku „Ebatavaline ja ähvardav loodus“, Urmas Vadi novelli „Testament“ ja Kaja Kannu romaani „Tänavatüdruk“. Kõik eelpool nimetatud teosed on kirjutatud käesoleval sajandil ning kasutavad reaalselt eksisteerivate isikute pärisnimesid erinevas kontekstis ja erinevatel eesmärkidel, kattes pärisnimede kasutamise alates fantastikast kuni dokumentaalsust taotleva kirjanduseni.

1. Pärisnimi

1.1. John Stuart Mill

Pärisnime teooriate tutvustamist tuleb alustada John Stuart Milli tööst, kes kirjutas pärisnimedest oma 1843. aastal ilmunud raamatu „A System of Logic” („Loogika süsteem“) peatükis „Of Names” („Nimedest“). Nime definitsiooni laenab Mill Thomas Hobbes'ilt: „nimi on märgina toimiv vabalt valitud sõna, mis kutsub meie peas esile mingi mõtte, mida oleme varem mõelnud, ning mis välja öelduna on kuuljatele märk sellest samast mõttest, mis lausujal oli”.⁹ Mill rõhutab seejuures, et nimed on siiski asjade nimed, mitte asjade ideede nimed. Seejärel asub ta nimesid nende olemuse, funktsiooni jmt alusel erinevatesse kategooriatesse jagama. Esiteks teeb ta selge eristuse üldnimede ja individuaalsete nimede vahel. Üldnimedega nagu näiteks „auto“ või „koer“ on võimalik tähistada lõputul hulgal asju, mis kuuluvad samasse klassi ehk sama üldnime alla, individuaalsete nimedega saab aga tähistada ainult üht asja (individuaalsete nimede hulka kuuluvad pärisnimed nagu näiteks „Aristoteles“, aga ka kirjeldused, mille alusel on võimalik midagi ainuliselt eristada). Üldnimi väljendab teatud tunnuseid (vastavalt näiteks nelja rattaga või nelja jalal liikuv), ent ei tähista neid tunnuseid endid, vaid subjekte, kellele saab neid tunnuseid omistada.¹⁰

Teiseks jagab Mill nimed konkreetseteks ja abstraktseteks (misjuures konkreetne nimi tähistab asja ennast, abstraktne aga mingisugust omadust)¹¹ ning konnotatiivseteks ja mitte-konnotatiivseteks nimedeks. Konnotatiivne nimi, millega subjekti tähistatakse, viitab ühtlasi ka tähistatava omadustele, mitte-konnotatiivne nimi aga tähistab ainult subjekti või ainult omadust. Näiteks „vanadus” tähistab ainult omadust, „Tõnu” või „Tallinn” ainult subjekti ning need on seega mitte-konnotatiivsed terminid, samal ajal kui näiteks „vana” või „linn” on konnotatiivsed terminid. Kõik konkreetset üldnimed on konnotatiivsed. Näiteks sõna „inimene” tähistab kõiki inimese omadusi ning ka kõiki subjekte, kellele need omadused kuuluvad. Seejuures tähistab konkreetne üldnimi subjekti otseselt, omadusi aga kaudselt –

⁹Minu tõlge

¹⁰ John Stuart Mill, „A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation” Toronto: University of Toronto Press, 1981 (esmatrük 1843), lk 27-28.

¹¹ Samas, lk 29.

konnotatiivne nimi hõlmab endas ka tähistatava kirjeldust.¹²

Pärisnimed ei ole Milli järgi konnotatiivsed. Need tähistavad subjekte, keda pärisnimedega kutsutakse, aga pärisnimedes ei sisaldu viiteid tähistatava omadustele. Pärisnimed on lihtsalt märgid, mis võimaldavad nende kandjaid tähistada, pärisnimi ise on tähenduseta. See on sõna, mille eesmärgiks on näidata, millest räägitakse, ütle mata midagi selle enese kohta. Pärisnimi, ükskõik mis põhjusel konkreetsele subjektile valitud, on iseseisev ning tähistab subjekti nimevaliku põhjuseist sõltumata. Näiteks võib Jaan olla Jaan, sest tema isa oli Jaan või Dartmouth olla Dartmouth, sest paikneb Darthi jõe suudmes, ent kui asjaolud osutuksid teistsuguseks (Jaani päris isa oli hoopis Toomas või jõgi kuivab tilgatumaks), jääksid subjekte tähistavad nimed muutumatuks. See tähendab, et pärisnimed on nende kandjatega lahutamatult seotud ja ei sõltu nende mistahes omaduste olemasolust või püsivusest.¹³

Lisaks pärisnimedele käsitleb Mill individuaalsete konkreetsete nimedena ka mitmest sõnast koonsevaid nimesid (mida hilisemate filosoofide töödes defineeritakse kui määravaid kirjeldusi) nagu näiteks „praegune Ameerika president” või „Tõe ja õiguse” autor”, mis on konnotatiivsed. Kui kirjeldavad individuaalsed nimed võivad sisaldada ka üldnimesid (mis võivad tähistada lugematul hulgal asju), siis nende nimede puhul piiravad mõistega seotud teised sõnad mõiste tervikut nõnda, et see võib tähistada ainult üht asja.¹⁴

Milli järgi on pärisnimed ainsad nimed, mis ei võimalda nimetatava kohta midagi järeldada (ei ole konnotatiivsed) ning millel ei ole rangelt öeldes mingit tähendust. Kui me osutame millelegi või kellelegi selle pärisnimega, siis me väidame ainult, et osutatav kannab sellist nime (näiteks osutame mehele ja ütleme, et see mees on Tõnu või osutame linnale ja ütleme, et see on Tallinn), ent ei edasta seejuures osutatava kohta mingisugust muud informatsiooni. Võimaldades kellelgi osutuse ära tunda, saame me selle siduda mingisuguse lisainformatsiooniga. Näiteks öeldes, et see on Tallinn, võime me lisada, et see on see linn, mis on Eesti pealinn, ent see teadmine ei sisalduks nimes eneses, vaid tugineks meie varasematele teadmistele seoses Tallinnaga. Nime endaga ei ole aga võimalik öelda tähistatava kohta midagi olemuslikult uut. Seega on pärisnimed erinevad konnotatiivsetest nimedest, milles sisaldub ka

¹² Samas, lk 31-32.

¹³ Samas, lk 33.

¹⁴ Samas, lk 34.

teadmine nimetatava kohta.¹⁵

Kokkuvõtvalt oli Milli seisukoht pärisnimede osas järgmine: pärisnimi on puhtalt denotatiivne ehk sel ei ole muud tähendust peale selle, et sel on mingisugune vaste maailmas, mida see tähistab. Pärisnimedega võivad kaasneda mingisugused seosed, aga need kinnitavad alati meie varasemaid teadmisi ning ei saa osutatava kohta anda uut informatsiooni.

1.2. Gottlob Frege

Pärisnimede küsimuse võttis ligi viiskümmend aastat hiljem uuesti vaatluse alla Gottlob Frege, kes nägi pärisnimede olemust mõneski mõttes Millist erinevalt. Nimelt ei olnud Frege nõus, et pärisnimede ainsaks funktsiooniks on millelegi osutada, ilma et nimedel endil oleks mingi tähendus. Frege seletab seisukohta, et nimedel on tähendused, identsusväidete abil. Selleks vaatleb Frege kaht lausekuju: “ $a=a$ ” ja “ $a=b$ ” (a ja b on nimed (märgid, tähistajad)). Frege väidab, et $a=a$ ja $a=b$ on erineva tunnetusväärtusega laused: $a=a$ kehtib *a priori*, samas kui laused kujul $a=b$ sisaldavad tihti meie teadmiste väärtuslikke täiendusi ja ei ole alati *a priori* põhjendatavad.¹⁶ Eeldusel, et mõlemad väited ($a=a$ ja $a=b$) on tõesed, siis tähistavad nii a kui b sedasama asja, ent selleks, et $a=b$ väljendaks mingisugust tegelikku teadmist, peavad kaks erinevat märki esitama kaht erinevat „antuse viisi“. Antuse viisi võib ümber sõnastada viisina (või meetodina) mingit objekti kindlaks teha. Kahel lausel ($a=a$ ja $a=b$) ja kahel märgil (a ja b) on seega erinev tähendus, kuigi sama osutus.¹⁷

Frege väidab, et „reeglipärane seos märgi, selle tähenduse ja osutuse vahel on sedasorti, et märgile vastab kindel tähendus ja sellele taas kindel osutus, samas kui osutuse (objekti) juurde ei kuulu mitte ainult üks märk.”¹⁸ Selle väite illustreerimiseks toob Frege näite planeet Veenusest: Ehatäht ja Koidutäht (Hesperos ja Phosphoros) on mõlemad planeet Veenuse nimed. Ehatäht on kõige heledam täht õhtutaevas, Koidutäht aga kõige heledam täht hommikutaevas, seega mõlemal nimel on erinev tähendus. Kui keegi teab nende mõlema tähendust, siis ei pruugi ta ometi veel teada nende osutust ega ka seda, et neil on sama osutus. Konkreetse näite puhul avastati alles tükk aega pärast nende nimede kasutamist, et nad

¹⁵Samas, lk 34-36.

¹⁶Gottlob Frege, „Tähendusest ja osutusest”. Tlk. Jaan Kangilaski – Akadeemia 1995, nr 1, lk 87.

¹⁷Jaan Kangilaski, „Frege pärisnimede tähendusest ja osutusest” – Akadeemia 2015, nr 3, lk 506.

¹⁸G. Frege, „Tähendusest ja osutusest”, lk 89.

tähistavad sama planeeti (mida võib kutsuda ka Veenuseks). Selle avastuse saab sõnastada identsusväitena: “Ehataht on Koidutäht” ning see väide annab meile uut informatsiooni.¹⁹ “Märgiga (nimega, sõnaühendiga) on seotud peale tähistatu, mida võib kutsuda märgi osutuseks, veel ka see, mida ma tahaksin nimetada märgi tähenduseks, milles sisaldub antuse viis.”²⁰ Frege järgi on pärisnimedel seega tähendused ning kõikide pärisnimede puhul tuleks eraldi rääkida nii tähendusest kui osutusest.

Osutuse teadmine pole võimalik ilma mingisuguse teadmiseta tähenduse kohta. Tähenduse teadmine sisaldab osutuse antuse teadmist, mistõttu meie teadmine objektidest on seega alati vahendatud mingi antuse viisiga. Et teha kindlaks mingit objekti, millele nimi osutab, viidatakse tavaliselt mingile identifitseerivale teadmisele osutuse kohta, sageli antakse seda edasi kirjeldusega, vahel aga ka demonstriivpronoomeni ja sortaaliga. Paljudel juhtudel ei leidu objekti kindlakstegemise jaoks konkreetset kriteeriumi: meil on palju infot objekti kohta, mis juhtub olema mingi antud nime osutuseks. Iga üksikut infotükki võib kasutada osutuse kindlakstegemiseks, ometi ei ole ükski just selline tükki tingimata tarvilik.²¹

Lisaks võtab Frege selguse huvides pärisnimede tähenduse ja osutuse kõrval vaatluse alla ka kujutluse, et seda viimastest eristada. Frege kirjeldab kujutlust järgnevalt: “kui märgi osutuseks on meeleliselt tajutav objekt, siis on mu kujutlus sellest seesmine pilt, mis on tekkinud mälestustest meeleliste muljete kohta, mis mul on olnud ja nii seesmiste kui väliste tegude kohta, mida olen sooritanud.”²² Frege väidab, et kujutlus on alati subjektiivne ning pole isegi ühesama inimese puhul alati seotud kindla tähendusega ning kujutlus erineb seega olemuslikult märgi tähendusest, mis võiks olla ühine paljudele. Seejuures ei takista eri inimeste erinevate kujutluste olemasolu neid siiski mõistmast sama tähendust, samal ajal kui sama kujutlust ei saa neil olla. Kokkuvõtvalt on pärisnime osutuseks tähistatav objekt ise; kujutlus, mis meil objektist seejuures tekib, on aga täiesti subjektiivne. Nende vahele jääb tähendus, mis pole küll enam subjektiivne nagu kujutlus, aga siiski ka mitte objekt ise.²³

Kui Mill väitis pärisnimedel olevat küll osutuse, aga mitte tähendust, siis Frege, lisaks väitele, et pärisnimedel on siiski tähendus, püstitas teesi, et võimalikud on ka sellised pärisnimed, millel on küll tähendus, aga puudub osutus. See seisukoht on hiljem saanud

¹⁹J. Kangilaski “Frege pärisnimede tähendusest ja osutusest”, lk 513-514.

²⁰G. Frege, „Tähendusest ja osutusest”, lk 88.

²¹J. Kangilaski “Frege pärisnimede tähendusest ja osutusest”, lk 514-516.

²²G. Frege, „Tähendusest ja osutusest”, lk 90.

²³Samas, lk 91.

kõvasti kriitikat ning põhjustanud palju küsimusi ja erinevaid teooriad, sest tõeliste, loomuliku keele pärisnimedega väljaspool fiktsiooni ei näi see kehtivat. Mõned sellised nimed (Frege ei eristanud pärisnimesid ja määravaid kirjeldusi, selle eristuse tõi sisse alles Russell) olid näiteks “Maast kõige kaugem planeet” või “vähim koonduv rida”. Konkreetsete osutusega nimedeks võib pidada ka mütoloogilisi või ilukirjanduses kasutatud nimesid nagu näiteks Zeus või Sherlock Holmes, millel pole tavalises mõttes osutust.²⁴

Osutus on oluline niivõrd, kuivõrd oluline on meile väitlause tõeväärtus. Igal terviklikul väitlausel on mõte, mida tuleks Frege sõnul mõista lause tähendusena. Osutus tervikuna on aga ainult sellistel lausetel, mille kõikidel osadel on osutus, mistõttu ei ole näiteks osutusega pärisnimesid (sh fiktiivseid pärisnimesid) sisaldavatel lausetel osutust²⁵ Frege väidab, et lause mõte kaotab meie jaoks väärtust, niipea kui saame teada, et mõnel ta osal puudub osutus, sest just osutus on see, mille kohta midagi väidetakse. Sõltuvalt sellest, kas lause osadel on osutus, oleneb lause osutus tervikuna. Lause osutus on selle tõeväärtus ehk lause on kas tõene või väär.²⁶ Lause tõeväärtus pole aga alati oluline, näiteks kunstiteose puhul (Frege toob siinkohal näiteks eepose, aga usun, et seda saab laiendada ka ilukirjandusele üldisemalt) on olulised just lausete tähendused, nende tekitatud kujutlused ja tunded keele ilukõla kõrval. Frege sõnul on sellistel puhkudel meile ka ükskõik, kas nimel lauses ja seega lausel tervikuna on osutus või ei, niikaua kui me võtame seda kunstiteosena. Niisiis on pürgimus tõe poole see, mis sunnib meid liikuma tähendustelt edasi osutuse juurde.²⁷ On loogiline, et millegi kohta ei saa öelda midagi tõest, kui puudub osutus, mille kohta seda väidetakse. Kui rääkida osutusega fiktsionaalsetest pärisnimedest, võib neile tinglikult omistada osutuse tekstisisese maailmas. See aga tähendaks, et kõik, mis nimekandja kohta väidetakse, jääb ka tõeseks ainult fiktsionaalses maailmas ning pole ülekantav reaalsesse maailma.

1.3. Bertrand Russell

Frege teooriatele pärisnimedest on mõneti sarnased Bertrand Russelli teooriad, nii et tihtipeale võetakse neid ka kokku Frege-Russelli teooriatena. Olulise erinevusena toob Russell

²⁴J. Kangilaski “Frege pärisnimede tähendusest ja osutusest”, lk 509-510.

²⁵G. Frege, „Tähendusest ja osutusest“, lk 93.

²⁶Samas, lk 94

²⁷G. Frege, „Tähendusest ja osutusest“, lk 94.

sisse eristuse tutvuse ja teadmise vahel: „Erinevus tutvuse ja teadmise vahel millegi kohta, on erinevus asjade vahel, millest meil on presentatsioonid, ja asjade vahel, milleni me jõuame ainult osutavate fraaside abil. Sageli juhtub, et me teame, et teatav fraas osutab ühemõtteliselt, kuigi meil ei ole tutvust sellega, mida ta osutab .../”.²⁸ Sellest lähtuvalt, nagu Russell oma teoses „Philosophy of Logical Atomism” („Loogilise atomismi filosoofia“) väidab, on rangelt võttes loogilised pärisnimed ainult asesõnad või näitavad asesõnad (demonstratiivpronoomenid), sest nimetada saab ainult seda, millega nimetaja on otseselt tutvunud. Russell järgi pole „need, mida harilikult peetakse pärisnimedeks, nimed, vaid lühendatud ja varjatud määravad kirjeldused, millel pole tähendust väljaspool lauset, kus need esinevad – „tavalised” pärisnimed pole osutavad väljendid”.²⁹ Kui me ütleme „Sokrates”, siis me võime oma mõttes öelda „Platoni õpetaja” või „filosoof, kes suri mürgi joomise tagajärjel”, ent me ei kasuta nime sõna „nimi” õiges tähenduses.³⁰

Russell arvab sarnaselt Fregele, et asjad, millega meil ei ole vahetut tutvust, on edasi antud osutavate fraasidega (ka määravate kirjeldustega), tänu millele on meil neist asjadest teadmised ning võime neid ära tunda või eristada. Seda seisukohta võib võrrelda Frege „antuse viisiga”, mida juba varasemalt on kirjeldatud kui viisi või meetodit mingit objekti kindlaks teha. Saul Kripke võtab Frege ja Russell seisukohad pärisnimede suhtes osaliselt kokku raamatus „Nimetamine ja paratamatus”: lisaks sellele, et me saame teatud nimede osutuse määrata ostensiivselt (Russellil loogilised pärisnimed), on olemas ka harilikud pärisnimed, mis osutavad igasugustele inimestele, kellele me ei saa näpuga näidata (näiteks Sokrates või Walter Scott), misjuhul on meie osutus määratud meie teadmistega nendest. Kõik, mis me neist teame, määrab nime osutuse kui unikaalse asja, mis vastab nendele omadustele. Näiteks kui kasutades nime „Napoleon” keegi minult küsib: „Kellele sa osutad?”, siis ma võin öelda, et „Napoleon oli Prantsuse keiser 19. sajandi alguses, kes sai lõplikult lüüa Waterloo lahingus”, andes sellega nime osutuse määramiseks unikaalselt identifitseeriva kirjelduse.³¹

Selle teooria üheks nõrkuseks on peetud seda, et inimesed ei pruugi osutavat alati ühtmoodi kirjeldada: mõni inimene võib anda nimele „Sokrates” ühesuguse tähenduse, teine teistsuguse. Ka üksikkõneleja, kui ta peaks valima nime asendamiseks sobiva kirjelduse, võib

²⁸Bertrand Russell, „Osutamisesest”. Tlk U. Sutrop – Akadeemia 1995, nr 3, lk 526-527.

²⁹J. Tomberg, „Postmodernsest nimepillamisest” – Keel ja Kirjandus 2005, nr 12, lk 986.

³⁰B. Russell, „The Philosophy of Logical Atomism”. London; New York: Routledge, 2009, lk 29.

³¹Saul Kripke, „Nimetamine ja paratamatus”. Tlk A. Unt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, lk 43.

kimbatusse jääda, sest tegelikult on osutatava (näiteks Sokratese) kohta palju asju teada, aga iga üksiku asja puhul, mis ta tema kohta teab, võib talle tunduda, et see väljendab objekti selgesti kontingentset omadust.³² Seega, osutatava nimi peab tähendama või kokku võtma enamat ning pole üheselt asendatav üheainsa kirjeldusega.

1.4. John Searle

Üks viis selle puudujäägi korvamiseks on nimi ühe kirjelduse asemel siduda kirjelduste perekonna või kobaraga, millele viitas John Searle oma artiklis „Proper names” („Pärisnimed“). Searle möönab, et pärisnimi peab olema loogiliselt seotud mingisuguste objekti eriomadustega sellisel moel, et nimel on nii tähendus kui ka osutus. Talle näib, et selleks, et nimel oleks osutus, peab tal olema ka tähendus, sest kuidas muidu võiks see millelegi osutada (ning kuidas muidu võiksime me osutust ära tunda).

Searle läheneb asjale järgnevalt: ta küsib, mis on pärisnimede tõeline funktsioon ning vastab, et nende peamiseks eesmärgiks on viidata erinevatele objektidele. Seejuures on ta aga sunnitud tõdema, et sedasama võimaldavad ka näiteks määravad kirjeldused. Erinevus määravate kirjelduste ja pärisnimede vahel on see, et nimi ei täpsusta ühtegi objekti omadust, millele see viitab. Searle kirjeldab, et nii pärisnimed kui määravad kirjeldused eeldavad ühe ja ainult ühe osutatava objekti olemasolu. Kui aga pärisnimi ühelegi objekti omadusele ei viita, siis kuidas saab see ainult ühele kindlale objektile osutada? Searle väidab, et kuigi pärisnimedes endis ei sisaldu mingisuguseid omadusi, siis nende viitav kasutamine eeldab, et osutataval siiski on kindlad omadused.

Siinkohal on küsimus selles, millised omadused on osutamiseks olulised. Jällegi tuuakse näiteks üks vanakreeka filosoof – sedapuhku Aristoteles. Kui me küsiks selle nime kasutajatelt Aristotelese kohta teatud olulisi ja kindlaks kujunenud fakte, siis saaksime vastuseks terve kogumi unikaalselt viitavaid kirjeldavaid väiteid. Searle'i sõnul eeldab pärisnime osutavana kasutamine teatud unikaalselt viitavate kirjeldavate väidete olemasolu, ent need ei ole kuidagi täpsustatud: millised on osutuseks tarvilikud kriteeriumid, on seega üsna lahtine. Viimane asjaolu on Searle'i jaoks pärisnimede puhul iseomane – kui me

³²Samas, lk 46.

tahaksime nime täpset tähendust, peaksime kasutama kirjeldusi. Searle eitab Russelli teooriat, mille kohaselt pärisnimed on justkui lühikirjeldused – vastupidi, pärisnimede eripära on see, et need võimaldavad meil paljude inimeste jaoks arusaadavalt millelegi või kellelegi osutada, ilma et peaksime täpsustama, milliste konkreetsete omaduste alusel see osutus tehakse.³³

1.5. Keith Donnellan

Eelnevat silmas pidades tundub, et paljud filosoofid on pärisnime seega (lõdvemalt või jäigemalt) sidunud mingisuguse või mingisuguste omadustega. Sellele teooriale esitab aga vastulause Keith Donnellan, kelle sõnul on „vaade, mille järgi pärisnimi peab tuginema kirjeldustele, mis aitavad välja noppida tema osutuse, väär.”³⁴

Selle asemele pakub Donnellan välja ajaloolise seletuse teooria, mille „peamine idee on selles, et kui kõneleja kasutab nime, kavatsedes osutada indiviidile ja ütelda midagi selle kohta, siis edukas osutus leiab aset juhul, kui leidub indiviid, kes vastab ajalooliselt õigele seletusele, kes see on, kelle kohta kõneleja kavatseb midagi ütelda. See indiviid on siis osutuseks ja esitatud väide on tõene või väär olenevalt sellest, kas tal on predikaadiga tähistatud omadus.”³⁵ Donnellan väidab, et kui kellelegi või millelegi osutatakse, siis ei otsita nime tagant mitte isikut, kes võiks kõige paremini sobida kõneleja kirjeldustega isikust, vaid pigem isikut, keda on kuulaja kogemuse põhjal sedaviisi nimetatud. Ajaloolise teooria kohaselt ei saa isik olla nime osutuseks, kui indiviidi ja kõneleja nimekasutuse vahel puudub ajalooline seos isegi kui kõneleja kirjeldused indiviidi kohta oleksid õiged. Samal ajal saab aga isik olla nime osutuseks juhul, kui nime ja indiviidi vahel on teatud ajalooline seos, isegi kui kõneleja kirjeldused omaette ei suuda seda indiviidi välja valida.³⁶ „Ajaloolise seletuse teooria annab meile niisiis osutava väljendi kasutuse ja osutatu vahelise suhte, mida identifitseerivate kirjelduste printsiibi kohaselt saaks eeldatavasti teha üksnes kõnelejale teada olevate õigete kirjelduste abil.”³⁷ Seejuures rõhutab Donnellan, et „ajalooline seletus” võib tähistada ükskõik kui lühikest ajavahemikku (näiteks kui osutatakse kellelegi, kes on just ruumist lahkunud

³³John Searle, „Proper names”, – Mind 1958, nr 266 (aprill), lk 168-172.

³⁴Keith Donnellan, „Rääkimine eimillestki”. Tlk A. Unt – Akadeemia 2014, nr 1, lk 124.

³⁵Samas, lk 126.

³⁶Samas, lk 126-128.

³⁷Samas, lk 129.

jne).³⁸

Üheks juba varemgi kirjeldatud probleemiks, mis identifitseerivate kirjelduste nimeteooriaga juba Frege'st alates üles kerkib, on ilma reaalse osutusega nimede kasutamine, eelkõige küsimus, kas on võimalik väita midagi tõest kasutades osutusega nimesid. Selliste reaalse osutusega nimede alla kuuluvad ka fiktsionaalsed nimed. Kohe oma artikli („Rääkimine eimillestki”) alguses eristab Donnellan rääkides osutamisest mitteolemasolevale „jutu fiktsioonist” ja „jutu tegelikkusest”, milles esimese puhul eeldatakse, et jutt käib isikutest, kohtadest või asjadest, mis pärinevad väljamõeldisest, müüdist, legendist jne, teise puhul aga, et kõneleja räägib inimestest, paikadest või asjadest, mis kuuluvad meie maailma ajalukku.

Ajaloolise seletuse teooriaga seondult kirjeldab Donnellan mõtet, mille ta nimetab „tõkkeks” ajaloos. Donnellani järgi tekib tõke, kui osutava nimekasutuse ajalooline seletus lõpeb sündmusega, mis välistab osutatu tuvastamise. Tõkke illustreerimiseks toob Donnellan näite lapsest, kes usub Jõuluvana, ent saab ühel hetkel teada, et Jõuluvana pole olemas. Sellisel juhul on tõkkeks nime toomine lapse kõnesse fiktsiooni kaudu, mida vanemad esitavad talle reaalsusena.³⁹ Tõke tähendab lihtsustatuna öeldult, et selguvad mingisugused asjaolud, mis pole seni tõeks peetuga kooskõlas. Donnellan toob veel ühe näite: oletades, et Homeroosele omistatavate värsside autoriks pole mitte üks inimene, vaid et need olid kokku pandud paljude inimeste kirjapandust, millele võis olla lisatud ka suulist pärimust ning et mingil hetkel omistas keegi õpetlane mistahes põhjustel värsid ühele isikule, keda ta nimetas Homerooseks. Sellisel juhul leiaks tõke meie jaoks aset hetkel, kui me saaksime sellest õpetlasest ja tema teost teadlikuks ning ei saaks enam väita, et „Homeros kirjutas Iliase”.⁴⁰

Kui identifitseerivate kirjelduste printsiibile tuginevate teooriatega käsitletakse taolisi osutuse luhtumise näiteid ühesuse tingimuse täitmise luhtumisega (põhjus, miks Homerost polnud antud tingimustel olemas, seisneks selles, et mitte ükski indiviid ei rahuldaks meie Homeroosega seotud kirjeldusi), siis ajaloolise seletuse teooria kohaselt ei ole mitte see osutuse luhtumise põhjus, vaid pigem see, et meie nimekasutuse ajalugu, millest me ise ei tarvitse teadlikud olla, ei lõpe õigel viisil. Isegi, kui leidub keegi, kes ka „valeks” osutunud kirjeldusele vastaks, siis meil puuduks selle osutatuga, kelle puhul kirjeldus paika peaks,

³⁸Samas, lk 129.

³⁹Samas, lk 133.

⁴⁰Samas, lk 134.

vajalik ajalooline seos.⁴¹ Kuivõrd edasine töö tahab tegeleda pärisnimedega fiktsiooni kontekstis, haakub tõkketeooria otseselt sedalaadi fiktsioonidega, kus väited reaalses maailmas olemasoleva osutusega pärisnimedega isikute kohta lõhutakse taolise tõkkega, see tähendab, meile selguvad neist asjaolud, mis pole seni tõeks peetuga kooskõlas.

1.6. Saul Kripke

Donnellani ideedele, mille järgi nime ja tema tähenduse ühendab ajalooline seos, toetub osalt Saul Kripke. Kripke väidab, et nimi on jäik tähistaja, mis ei ole kuidagi võrdne kirjelduse või kirjeldustekobaraga. Ta ei ole nõus, et nime osutuse määraksid ära mingid ainuliselt identifitseerivad tunnused või omadused, millele osutatu vastab või mida kõneleja usub osutatul olevat. Seda ilmestab näiteks tõsiasi, et kuigi osutatule omistatavad tunnused võivad olla ekslikud, siis pole need õiged mitte mõne teise isiku kohta, vaid ekslikud ühe kindla isiku kohta. Sellistel juhtudel on osutus määratud tõsiasjaga, et kõneleja on seda nime kasutavate kõnelejate kogukonna liige ning vastav nimekasutus on kandunud temani traditsiooniga.⁴² Kripke teooria arvestab olulisel määral „võimalikke maailmu” – tema teooria kohaselt peab nime osutus kehtima kõikides võimalikes maailmades, nimekandja kõikvõimalike otsuste korral. Siinkohal tuleb Kripke „võimalikke maailmu” eristada „võimatutest maailmadest”. Esimese puhul peab Kripke silmas maailma, kus kehtivad meile tuttavad seaduspärad ning mida ta nimetab ka kontrafaktuaalseks maailmaks.

Vastupidiselt sellele, mida Kripke nimetab Frege-Russelli nimede tähenduse teooriaks, mille kohaselt osutus on tinglikult võrdne selle omadustega, väidab Kripke, et osutuse mingisugused omadused võivad olla tema puhul olemuslikud, aga neid ei saaks kasutada objekti identifitseerimiseks teises võimalikus maailmas.⁴³ Kripke eristab pärisnimesid ja määravaid kirjeldusi, misjuures esimesed viitavad teistest sõltumatult: nimi viitab (puhtalt keele jõul) antud indiviidile olenemata sellest, kas see indiviid vastab või ei vasta temaga seostatavale omaduste hulgale. Kripke seisukohaks on, et pärisnimi lauses on jäik tähistaja,

⁴¹Samas, lk 134.

⁴²S. Kripke, „Nimetamine ja paratamatus”, lk 133.

⁴³Samas, lk 69-71.

määrav kirjeldus aga mitte.⁴⁴ Tinglikult toob Kripke näite, miks jäika tähistajat ei saa kirjelduste hulga vastu välja vahetada: ta väidab, et lause „Oleks võinud olla nii, et Aristoteles ei olnud filosoof” väljendab tõde, „Oleks võinud nii olla, et antiikaja suurim filosoof ei olnud filosoof” aga mitte.⁴⁵ Kripke järgi tähistab nimi objekti jäigalt, see tähendab sõltumata välistest asjaoludest: näiteks oleks olnud võimalik, et Aristoteles oleks lapseas ära surnud ning tema kirjeldus ei vastaks sellele, mida me praegu selle nimega seostame, ometi ei saaks aga öelda, et Aristotelest ei olnud olemas.

1.7. Kokkuvõtvalt pärisnimeteooriatest

Põhiprobleem pärisnimede olemuse mõistmisel on üldistavalt selle tähenduseküsimus: kas pärisnimel saab olla tähendus ning juhul kui tähendus on olemas, siis kuidas on see määratud? Üheks argumendiks pärisnime tähenduse olemasolu eitamisel on esilekerkiv küsimus, kuidas saab pärisnimel olla tähendus, kui seda ei saa üldistada paljudele (nagu on võimalik üldnimede puhul) ning iga pärisnimi eeldab üksiku mõistmist? Teiseks argumendiks tähenduse eitamisel on väide, et tähendus ei saa määrata osutust, sest osutus on kindel ja muutumatu, see aga, mis osutuse määrab (mida võib mõista kui tähendust), lahtine ning muutuv.

Ometi antakse inimestele ja asjadele nimesid ning nende nimede kasutamise abil on võimalik nimetatuid ära tunda, mistõttu nime mingisuguse tähenduse olemasolu näib olevat vältimatu. Nime tähendusest annavad omaette märku ka ilma reaalse osutusega pärisnimed – fiktsionaalsed olendid, asjad ja paigad. Kuigi võib väita, et nende osutuse ettekujutus võib olla inimeseti kõikuv, ebamäärane ning seega mittemidagiütlev, kujuneb ka osutusega nimede järjepideval kasutusel nende olemusest võrdlemisi selge ja ühene ettekujutus. Viimase tekkimisele aitab kahtlemata kaasa nime laialdane ringlus, sidumine visuaalse materjaliga jne, mis võiks kinnitada ajaloolise seletuse teooriat.

Nimesid on järelikult võimalik mõista hoolimata sellest, kas neil on osutus või mitte. Nimede osutuse olemasolu muutub meile oluliseks alles siis, kuivõrd meile saab oluliseks nimesid sisaldavate väidete tõesus. Ei saa väita midagi reaalses maailmas kehtivat (tõest)

⁴⁴J. Tomberg, „Postmodernsest nimepillamisest”, lk 987.

⁴⁵Samas, lk 987.; S. Kripke, „Nimetamine ja paratamatus”, lk 24.

osutuseta nimekandjate kohta peale selle, et neid ei ole reaalses maailmas olemas. Kui pärisnimesid kasutatakse kunstiteoses, mille eesmärk ei ole öelda midagi kindlat konkreetsete nimekandjate kohta, vaid maailma kohta üldiselt (tahetakse edasi anda mingisugust tunnet, üldist sõnumit vmt), pole nime osutuse olemasolu oluline. Mil määral me mõistame nimetatava osutuse olemasolu või puudumist, sõltub suuresti meie varasematest teadmistest, ent on tinglikult aimatav (kuigi mitte kindlalt eristatav) ka jutustuse laadist.

Lugudes (olgu need siis tõsilood või fiktsioonid) on nimed (olgu need siis fiktsionaalsed või mittefiktsionaalsed) kasutusel tavaliselt mitmesugustes erinevates kontekstides. Just nende kaudu moodustub meie jaoks nime tähendus, me seostame nimega mingisugused teadmised ja omadused ehk nime tähenduse moodustab vastav omadustekobar. Üldiselt saame me kõike, mida nimetatu kohta väidetakse ilma takistusteta vastu võtta ainult siis, kui meil puuduvad nime tähenduse suhtes igasugused varasemad konkreetse nimega seostatud teadmised. Kui me kohtame aga tekstis nime, millega me oleme varem tutvunud (olgu see siis reaalne või fiktsionaalne), seostuvad meil konkreetse nimega selle osutusele varem omistatud omadused. Selleks, et loetu oleks usutav, peavad meie varasemad nimega seostatud teadmised olema kooskõlas uute väidetega või peavad uued väited piisavalt veenvalt meie varasemad arvamised või teadmised ümber lükkama. Donnellan nimetab meie varasemate teadmiste ja uute väidete omavahelist kokkupõrget tõkkeks ajaloos. Tõkke puhul oleme me sunnitud otsustama, millist versiooni nimetatust me rohkem usume, mis sõltub jällegi meie ülejäänud teadmistest maailmast ja selle toimimise viisidest.

2. Fiktsioon

2.1. Mis on fiktsioon?

Pärisnimede kasutamine fiktsionaalses narratiivis erineb nende kasutamisest faktuaalses narratiivis. Kõige traditsioonilisema vaate järgi on fiktsionaalsed narratiivid väljamõeldud tegelasi ja sündmusi sisaldavad lood, samas kui mittefiktsionaalsed ehk faktuaalsed narratiivid käsitlevad tegelikke isikuid ja juhtumisi. Sedalaadi vaade pärineb juba Aristotelese „Poeetikast”, kus luulelood (laias tähenduses) eristatakse ajalookirjutusest seeläbi, et viimane räägib asjadest, mis on toimunud, esimesed aga asjadest, mis võivad toimuda.⁴⁶ Aristoteles kasutab selle väljendamiseks küll vanakreeka sõna „mimesis”, mitte ladinamõjulist „fiktsiooni”.

„Fiktsioon” põhineb ladinakeelsel sõnal „fictio”, mille tähendus oli algselt „väljamõeldis” või „pettus”. Tänapäeval on „fiktsioon” laiem mõiste, mis lisaks algsele tähendusele ühendab endas palju argiseid ja terminoloogilisi tähendusi, mis on varasemast tuletatud. Lisaks väljamõeldisele tähendab fiktsioon ka diskursust, milles mittetegelikke asjaolusid esitatakse viisil, mis sisendab neid pidama tegelikeks, seda eriti kirjandust käsitledes, mispuhul eristatakse seeläbi jutustavat ilukirjandust ajalookirjutusest. Fiktsionaalsena võidakse mõista ka kirjandust või žanrimääratlusena kunstilist proosat tervikuna. Eesti keeles kasutatakse fiktsiooni väljamõeldiste tähistamiseks ning omadussõnana petlike või näiliste asjade kirjeldamiseks.⁴⁷ Sedalaadi kriteeriumite alusel on fiktsiooni defineerinud mitmed teoreetikud ka hiljem. Näiteks John Ellise järgi võiks fiktsiooni käsitleda kui lugu, mis ei jutusta tõestisündinud asjadest ega püüagi seda teha ning mis eristub seega (õnnestunud või ebaõnnestunud) tõetaotlusega lugudest.⁴⁸

Dorrit Cohn (toetudes Paul Ricoeuri töödele) defineerib fiktsiooni kui mittereferentsiaalset jutustavat kirjandust (*nonreferential narrative*).⁴⁹ Kuigi see definitsioon näib justkui fiktsioonist välistavat tegelikud, mittefiktiivsed isikud või sündmused, siis on

⁴⁶Aristoteles, „Luulekunstist” Tlk J. Unt – Keel ja Kirjandus 1982, nr 7, lk 343.

⁴⁷Margit Sutrop, „Mis on fiktsioon?” – Akadeemia 1996, nr 2, lk 292-293; M. Grišakova, „Kirjanduslikkus, fiktsionaalsus ja „võimalikkude maailmade teooria” – Akadeemia 2008, nr 5, lk 975.

⁴⁸Märt Väljataga, „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I” / John Ellis, 1986. retsensioon raamatule: d. Henrich, W. Iser (eds.). Funktionen des Fiktiven. – Yearbook of Comparative and general Literature, nr 35, lk 145–147.

⁴⁹Dorrit Cohn, „The Distinction of Fiction”. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1999, lk 9.

Cohni jaoks „mittereferentsiaalsus” aga üpris tinglik. Tema sõnul ei tähenda, et fiktsioonis ei võidaks siiski viidata millelegi reaalsest maailmast, vaid et fiktsioonis ei pruugita seda teha. Fiktsioonis ei pea ükskõik missugused viited tekstivälisele maailmale olema täpsed ning seejuures ei viidata fiktsioonis ainult tekstivälisele maailmale: fiktsioonid võivad viidata reaalsele maailmale ekslikult, segades reaalselt ja fiktiivset maailma. Viited tekstivälisele maailmale ei jää fiktsiooni üle kantuna tõeliselt tekstiväliseks. Sedaviisi saab fiktsioone eristada referentsiaalsetest žanritest (näiteks ajakirjanduslik reportaaž või (auto)biograafia), mis tegelevad ainult reaalse isikute ja sündmustega ning mille puhul tõlevastavus on oluline.⁵⁰

See fiktsioonimääratlus pole aga leidnud üldist poolehoidu: Marina Grišakova leiab, et fiktsionaalse teksti sedaviisi määratlemine on lihtsustus ning seostab fiktsiooni ainult selle negatiivse varjundiga — „väljamõeldisega”. Fiktsiooni kiputakse väljamõeldisena käsitledes vastandama empiirilise reaalsusega, mingisuguse ettekujutusega tegelikust maailmast, ent sedalaadi vastandamine ei ole lõpuni täpne: fiktsionaalne maailm langeb alati osaliselt kokku tegelikkusega ning seejuures täiendame me oma ettekujutust reaalsest maailmast tihti „fiktsionaalsete” konstruktsioonidega.⁵¹

Fiktsionaalsetes tekstides kasutatakse igasuguseid nimesid – enamasti on need väljamõeldud nimed ehk nimed, millel pole reaalses maailmas osutust. Vahel võidakse pärisnimede kasutamist tekstis ka täielikult vältida, kasutades nende asemel initsiaale või asesõnu. Problemaatilisemaks muutub fiktsionaalses tekstis aga selliste pärisnimede kasutamine, millel on osutus reaalses maailmas ning mis muutuvad fiktsionaalses maailmas omamoodi faktilisteks elementideks. Pärisnimed, eriti üldtuntud pärisnimed seovad fiktsiooni reaalse maailmaga, hägustades tõe ja väljamõeldise piire. Mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamine väljamõeldise koostisosana võimaldab tekitada vastuolusid ja oksüümorone (näiteks Mõõgavendade Ordu tankidiviis), aga ka viiteid alternatiivsetele maailmadele või tulevikunägemustele (näiteks Viljandi pilvelõhkujad). Küsimusi ja vastuolusid tekitab ka mittefiktsionaalsete isikunimede fiktsiooni toomine, sest lugeja hakkab paratamatult pidevalt kontrollima isiku kohta käivate väidete tõlevastavust – nende kuulumist reaalsesse või fiktsioonimaailma.

⁵⁰Samas, lk 15.

⁵¹Marina Grišakova, „Kirjanduslikkus, fiktsionaalsus ja „võimalikkude maailmade teooria” – Akadeemia 2008, nr 5, lk 977.

2.2. Fiktionaalne ja faktuaalne narratiiv

Kirjanduses on „fiktsioon” ja „tõsilugu” omavahel niivõrd põimunud, et piiri nende vahele on raske, kui mitte võimatu tõmmata. Jättes kõrvale reaalse maailma alateadlikud ülekandumised fiktsiooni või reaalsusega sarnanevad võimalikud maailmad, ei saa ka faktide esinemise järgi tekstis fiktsionaalset ja faktuaalset narratiivi selgepiirilisel eristada. Fiktsiooni ei saa pidada tõsilooks, isegi kui see sisaldab tõestisündinud fakte, niisamuti nagu faktuaalne narratiiv ei muutu fiktsiooniks, isegi kui selle autor faktidega eksib.⁵²

Kuigi faktide olemasolu alusel ei saa teksti faktuaalsust või fiktsionaalsust määrata, jääb endiselt küsimus, kas eksisteerivad mingid teistsugused tekstisisesed tunnused, mis võimaldaksid teksti ühte või teise kategooriasse paigutada. Selles küsimuses lähevad teoreetikute arvamused lahku. Näiteks John Searle leiab, et „pole olemas ühtki tekstilist omadust, olgu süntaktilist või semantilist, mille abil määratleda teksti fiktsiooniteosena”⁵³. Sedasama arvamust jagab ka Arne Merilai, kes väidab, et väljamõeldisele spetsiifiline tuleneb autori taotlustest, mitte väljendatud keelest või selle sematikast.⁵⁴ Samal ajal leidub teoreetikut, näiteks Gerard Genette või Dorrit Cohn, kes mingisuguste viiteliste tunnuste olemasolu siiski tunnustavad. Ka Märt Väljataga jääb artiklis „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas” viimastele toetudes arvamusele, et „tegelikkuses paistab siiski leiduvat päris palju niihästi semantilisi kui süntaktilisi jooni, mis suure usaldusväärsusega viitavad teksti fiktsionaalsusele, olles seega fiktsionaalsuse piisavad – kuigi mitte tarvilikud – tunnused.”⁵⁵ Ilmselt seisnebki taoliste omaduste tunnistamine või eitamine äsjaviidatud lisamärkuses: tõsiloolisusele või fiktsionaalsusele viitavad tunnused ei ole küll teksti olemuse määramisel piisavaiks kriteeriumeiks, ent tinglikult võib taolisi omadusi ometi leida, rääkimaks üldistest tendentsidest või vastavate võtete abil taotluslikult tekitatavast muljest teksti iseloomu kohta.

Faktuaalne tekst on üldiselt kindla aeg-ruumilise paigutusega ja esitab reaalsuses aset leidnud sündmusi: osutused mingisugusele reaalselt eksisteerivale kohale või ajaarvamise fikseeritud punktile viitavad kujutatud tegevuse tõepärasusele. Aeg on heaks tõegarantiiks

⁵²Virve Sarapik, „Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale” – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, nr 4, lk lk 44.

⁵³J. Searle, „The Logical status of Fictional Discourse. – New Literary History 1975, nr 2, lk 325.

⁵⁴Arne Merilai, „Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria“, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 118.

⁵⁵M. Väljataga „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I”, lk 406.

juhul, kui esitatav tegevus või sündmus toimub võimalikult autori kaasajas ning autori kogemus on kontrollitav, samas kui ajaloolise sündmuse edastamine on alati vahendatud ning selle kirjeldamine ka vähem usaldusväärne.⁵⁶ Ka reaalse osutusega pärisnimede kasutamine kallutab teksti lugema pigem tõsiloon.

Just nagu kindla tegevusaja ja -koha määratlemine viitab faktuaalsele narratiivile, võib vastupidine – nende kas osaline või täielik puudumine (ka nimetamisest hoidumine) – viidata fiktsionaalsusele.⁵⁷ Samuti viitab teksti fiktsionaalsusele ka tegelaste tunnete ja mõtete kõiketeadev esitus: fiktsioon suudab siirdkõne ja deiktikute eripärase kasutamise abil edasi anda teiste inimeste subjektiivseid kogemusi, millele ükski tegelik vaatleja muidu kunagi ligi ei pääseks. Näiteks ei saa tagantjärele kujutada ajaloolisi sündmusi ajaloolise isiku enda silmade läbi, vaid ainult läbi jutustaja vaatepunkti. Tegelase vaatepunkti omaksvõtt ja tema teadvusesse tungimine viitavad niisiis teksti fiktsionaalsusele – kujuteldava tegelase teadvust saab kirjeldada erinevalt vaatluse all oleva reaalse inimese teadvusest. Niisamuti käsitletakse fiktsioonidena lugusid üleloomulikest asjadest (näiteks lendavatest vaipadest või kõnelevatest loomadest) või lugusid, kus kasutatakse tegeliku vasteta pärisnimesid. Varemnimetatud nähtused viitavad küll tekstisiselt fiktsionaalsusele, ent ometi võivad lood olla fiktsioonid ka ilma kõigi nende tunnusteta. Seejuures näib faktilise ja fiktsionaalse narratiivi vaheline piir kergemini ületatav fiktsiooni poolelt: faktilise narratiivi tunnuseid on fiktsiooni märksa kergem üle võtta kui vastupidi. Fiktsionaalsusele viitavate tunnuste ülevõtmine pärislugudesse (ajalookirjutusse, ajakirjandusse) torkab tugevasti silma ja kahandab tõetaotlusega narratiivide usutavust.⁵⁸

Filosoofid ja kirjandusteadlased on tõsiloo ja fiktsiooni eristamisele lähenenud mitmeti. Marie-Laure Ryan on nendevahelist suhet käsitlevad teooriad jaotanud laias laastus kolmeks, millist jaotust käsitleb ka Märt Väljataga oma artiklis „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas“.⁵⁹

Esimesena toob Ryan välja vaatenurga, mille järgi polegi võimalik fiktsioone tõsilugudest eristada, sest kõik narratiivid (ükskõik, millise taotlusega) on fiktsioonid. See lähenemine, mida on nimetatud ka panfiktsionaalsuseks, toetub Saussure'i keeleõpetusele ning

⁵⁶V. Sarapik, „Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale“, lk 47.

⁵⁷Samas, lk 47.

⁵⁸M. Väljataga, „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I“, lk 407.

⁵⁹Marie-Laure Ryan, „Fiction and its other: How Trespassers Help Defend the Border“ – *Semiotica* 138, 2002; Märt Väljataga, „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I“ – *Keel ja Kirjandus* 2009, nr 6.

peab kogu keelt fiktsionaalseks ja tõelusest lahknenuks, mistõttu pole tõeluse kohta võimalik ka midagi ütelda.⁶⁰

Teist lähenemist, mille Ryan välja toob, võib käsitleda kui kontiinumi hüpoteesi: see seab fiktsiooni ja pärisloo ühe järjepideva kontiinumi eri otspunktidesse.⁶¹ Märt Väljataga kirjeldab Ryani käsitletud kontiinumi hüpoteesi järgnevalt:

„Kui [kontiinumi] ühes otsas on fantastilised lood, mille sarnasus tõelusega on imepisike ja teise otsa lähedal asuvad lood, mille iga lause on tõendatav. Keskele jäävad mitmesugused vahevormid: autobiograafilised ja ajaloolised romaanid, autofiktsioonid, autometafiktsioonid, fiktsionaliseeritud biograafiad, dokumentaalromaanid, *new journalism*, virtuaalsed ajalood („Kui ajalugu läinuks teisiti...”), jahi- ja kalamehelood. Nõnda fiktsionaalsus on midagi suhtelist, kultuurilisest taustast sõltuvat ning fiktsiooni ja mittefiktsiooni piir on hulkuv.”⁶²

Kolmanda väljatoodud lähenemisnurga järgi on fiktsiooni ja tõsiloo erinevus järsk ja nende üleminek mitte-sujuv. Lugeja saab teksti lugeda ainult üht- või teistviisi – kui fiktsiooni või faktilugu, misjuures eri lugejad võivad üht ja sama teksti erinevalt käsitleda. Kui n-ö kontiinumi teooria kohaselt olid piltlikult öeldes kontiinumi ühes otsas mustad (ehk väljamõeldud) ning teises otsas valged (ehk tõesed) teksid ning nende vahele jäi ebamäärane hall ala, siis kirjeldatava vaatenurga järgi on tekstis justkui lapitekina selgelt eristatavad mustad ja valged alad.⁶³ Viimast vaatenurka jagab ka Dorrit Cohn, kelle fiktsioonimääratlusega tutvusime eespool: „Me ei saa ühtki teksti võtta kui rohkem või vähem fiktsionaalset, rohkem või vähem faktilist, vaid me loeme seda ühes või teises võtmes.”⁶⁴

Väärtusliku täienduse M.-L. Ryani kolmesele fiktsioonimääratlusele pakub Arne Merilai „kahe konteksti teooria“. Merilai kaks konteksti – kitsas ja lai kontekst – on võrdlemisi laiahaardelised. Kitsas kontekst tähistab teksti sisemist sisu ja vormi, keele osutavat funktsiooni, fiktsiooni jne; lai kontekst aga välimist sisu ja vormi, keele eneseleosutavat funktsiooni, tegelikkust jne.⁶⁵ Merilai väidab, et ilukirjandus põhineb vabal liikumisel kahe konteksti vahel, konkreetse töö uurimisküsimusest lähtudes seega vabal liikumisel fiktsiooni ja tegelikkusena tajutud maailma vahel.

⁶⁰ M.-L. Ryan, „Fiction and its other: How Trespassers Help Defend the Border“, lk 354.

⁶¹ Samas, lk 355.

⁶² M. Väljataga, „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I“, lk 404.

⁶³ M.-L. Ryan, „Fiction and its other: How trespassers help defend the border“, lk 356.

⁶⁴ D. Cohn, „The Distinction of Fiction“, lk 35.

⁶⁵ Arne Merilai, „Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria“, lk 163.

Merilai toetub ilukirjanduses fiktsiooni ja tegelikkuse vahekordi uurides seisukohale, et fiktsiooni loomine on fiktsiooni autori kavatsuslik tegu ning fiktsionaalsus kui selline on autori ja lugeja suhtlusesse kuuluv. Seda vaadet täiendab Gregory Currie „mängult-uskumise“ teooria. Fiktsiooni autor ja lugeja lepivad kokku „mängult uskumise mängus“, kus fiktsionaalset teksti usutakse mängult siiralt.⁶⁶ Kahe konteksti teooriast lähtuvalt ei ole kitsas ja lai kontekst üksteisest rangelt lahutatud. „Nii loomise kui vastuvõtu tähelepanu kandub spontaanselt ühest sfäärist teise, kus kujuteldud usk vaheldub sujuvalt ja pidevalt tegeliku usuga, mille suhe eelmisesse võib olla skeptiline.“⁶⁷

Igasugused tekstivälised osutused, sealhulgas pärisnimed, hägustavad piiri „fiktsiooni“ ja „tõsiloo“ vahel ning on seega üheks, kuigi mitte ainsaks, nende kasutamise põhjuseks fiktsionaalses tekstis. On selge, et kõik narratiivsed kunstiteosed, mis kasutavad pärisnimesid, ei taha niivõrd öelda maailma kohta midagi üldist, misjuhul pärisnime osutuse olemasolu või seda eristavate tunnuste õigsus poleks oluline, kuivõrd mängivadki pärisnime ja selle tähenduse ümber, eriti kui kasutatakse tuntud pärisnimesid. Taotluslik tõeste ja väärade faktide läbisegi esitamine seab kahtluse alla nii tõelised faktid kui ka teksti fiktsionaalsuse ning lugejal on raske võtta teksti suhtes kindlat hoiakut ehk lugeda teksti mingisuguses kindlas võtmes.

Teisalt aitab mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamine kergemini ära tunda maailma, mille kohta meile midagi räägitakse. Reaalsed isikud või objektid aitavad määrata sündmuste toimumise aega või kohta ning loovad iseenesest sündmust ümbritsevat ruumi või meeleolu. Tuntud isikutel, asjadel või kohtadel on juba olemas mingisugused omadused, mida ei tarvitse tekstis enam seetõttu eraldi kirjeldada või mis võimaldavad nende täpsema olemuse jätta lugejapõhiseks (näiteks 1960. aastate Tartu võib erinevate lugejate puhul esile kutsuda täiesti erinevaid kujutluspilte, isegi kui räägitakse konkreetsest ajast ja kohast).

Seejuures on üldtuntud nimedega võimalik viidata ka ainult teatud omadustele – kirjeldada, ilma et pärisnime osutus väidetavaga kuidagigi haakuks. Sedaviisi võivad toimida nii fiktsionaalsed nimed (näiteks Nipernaadi kui ükskõik milline seikleja ja võrgutaja) kui ka mittefiktsionaalsed pärisnimed (näiteks Lasnamäe kui ükskõik milline tihedalt ja monotoonselt asustatud elupiirkond või kinnisvaraarendus). Nõnda kaotab pärisnimi oma pärisnimelise

⁶⁶ Samas, lk 117-118.

⁶⁷ Samas, lk 163.

iseloomu ning muutub sarnaseks üldnimele. Selleks peab taolise pärisnime tähendus aga olema tuttav paljudele ehk sedalaadi nimekasutus on sõltuv kultuurikontekstist. Eelnevad näited on selgelt ainult kohalikus kultuuriruumis toimivad ning vajaksid võõrale täiendavat selgitust.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et fiktsioon on reaalsusega tihedalt seotud, ent erinevalt tõsilugudest ei pea fiktsionaalsed narratiivid olema lõpuni tõesed, fiktsioonides esinevad ka väljamõeldised. Piiri, millal reaalsuse väänamine muudab loo fiktsiooniks, on raske tõmmata. Fiktsiooni on seda kergem määratleda, mida enam see erineb reaalsusest (või meie nägemusest reaalsest maailmast) ning mida vähem on seda segatud reaalse maailma faktidega. Pärisnimed, millel on osutus reaalses maailmas ja mis on reaalse maailmaga seega tugevalt seotud, toimivad faktidena ja lähendavad narratiivi tõsiloole, ent esinevad ka fiktsioonides.

3. Pärinimi fiktsioonis

Pärinimede kasutamine on kirjanduses sage ja osalt ka paratamatu nähtus: neid kohtab ajakirjanduslikest reportaažidest följetonideni, biograafiatest ajalooliste romaanide ning täiesti fantastilise ulmeni välja. Erinevatel pärinimesid sisaldavatel tekstidel on aga erinev fiktsionaalsuse aste või taotlus: pärinimed on biograafilises teoses kasutusel teisiti kui ajaloolises romaanis jne. Käesolevas töös jätan mitmed eelpool mainitud pärinimesid kasutavad tekstid kõrvale ning keskendun eeskätt autori kaasaegsete inimeste pärinimesid kasutavatele fiktsionaalsetele teostele. Sellise eristuse järgi kasutab kirjanik fiktsioonis avaliku elu tegelaste nimesid, ent ei taotle seejuures teksti tõele vastavust.

3.1. Pärinimi satiiris: Andrus Kivirähk ja „Vargamäe vanad ja noored“

Kõige klassikalisemaks pärinimede kasutamise vormiks fiktsionaalsetes tekstides võib pidada följetone, milliseid leidub eesti kirjanduses juba 20. sajandi algusest (näiteks August Alle sulest). Sellest lähtuvalt oleks ka siinset analüüsi sobilik alustada just satiirilisest pärinimede kasutamisest, mille kaasaegseks meistriks võib kindlasti pidada Andrus Kivirähka.

Kivirähk on viljaka kirjanikuna avaldanud hulganisti följetone, huumoripalasisid, lühijutte, aga ka näidendeid, romaane ja lastejutte. Juba tema loomingu põgusal vaatlemisel ilmneb, et Kiviräha kirjandusliku maailma moodustavad suures osas lugejale tuttavad tegelased – olgu need siis juba olemasolevad fiktiivsed kangelased või reaalsed isikud. Tiit Hennoste märgib, et Kiviräha puhul on algusest peale olnud oluline osa reaalsete inimeste nime külge kirjanduslike tegelaste ehitamisel. Seejuures on tema loomingus läbisegi ajaloolised isikud, avaliku elu tegelased ja väljamõeldud tegelased.⁶⁸ Viimane tuleb eriti selgelt esile raamatu „Ivan Orava mälestused” lõpus olevas isikunimede registris, kus üksteise järel on isikutena välja toodud nii Miki Hiir kui Karl August Hindrey või Une Mati ja Mati Unt. Piret Noorhani nimetab vastavat nimeregistrit groteskse nimepoeetika silmapaistvaks saavutuseks: nimed on selles sageli grotesksed omaette, aga enamgi kogumina,

⁶⁸Tiit Hennoste, „Seal ta ongi, see vargamäe...” (järelsõna raamatule „Vargamäe vanad ja noored”). Tallinn: Eesti Päevaleht, 2009, lk 491.

teaduskirjandusele olemuslikku aparatuuri parodeerides. Noorhani seletab, et nimedel on võime maailma organiseerida ja korrastada või vastupidi, keerata korra pea peale. „Kuna märgiline teadvus akumulereb endasse sotsiaalseid suhteid, siis on sagedased mängud nime kui sotsiaalse märgiga (identiteedi ja kuuluvuse mängud), samuti toimivad nimed mentaliteedi atribuudina.”⁶⁹

Kivirähk ei piirdu aga ainult juba olemasolevate tegelaste kasutamisega, vaid laenab ja kombineerib olemasolevat materjali üldisemalt. Tiit Hennoste kirjeldab Kivirähka kui intertekstuaalset kirjanikku, kelle tööd on täis viiteid, vihjeid, stiililaene, tsitaate, pastišše, paroodiaid jms.⁷⁰ Janek Kraavi käsitleb intertekstuaalset Kivirähka intellektuaalse meisterdaja – brikolöörina, kelle elu- ja kultuurikogemus moodustavad n-ö tööriistakasti, millest kirjanik hakkab kokku panema uusi narratiive ja tähendusi. Brikolöör Kivirähk kombineerib ja seadistab ümber juba olemasolevaid narratoloogilisi võtteid, teemasid ning tuntud tsitaate ja situatsioone kirjandusest, ajaloost, kuulujuttudest ja mujalt.⁷¹

Enamasti tunneb lugeja allusioonide ja laenude kasutamise tekstis ära – isegi kui ta ei oska nende konkreetset pärinemise allikat nimetada, mõjuvad need ometi juba tuttavalt ning igasugune tuttav element tekitab omakorda teatud ootusi. Just seda ootust ei taha aga Kivirähk täita. Maarja Kangro kirjeldab Kiviräha loomingut analüüsides nalja ühe tähtsa mehhanismina just ootuste ja „tegelikkuse” lahknemist ning toob sisse Schopenhaueri määratluse, mis käsitleb huumoriefekti kui mitteühilduvust mõiste ja tegeliku asja vahel. Ootuste ja „tegelikkuse” lahknemist kutsub Kivirähk esile ka harjumuspäraste väärtuste (sotsiaalsete hierarhiate jmt) ümberpööramisega.⁷²

Ootuse ja „tegelikkuse” nihestamine on sealhulgas ka üks groteski tekitamise võtteid. Piret Noorhani kirjeldab Kiviräha loomingut kui läbivalt groteskset: kokkusobimatu kokkusobitamine, reaalsuskategooriate kehtetustamine, „loomulike” proportsioonide lõhkumine, staatilisuse likvideerimine, identiteedi kadu, isiksuse mõiste purustamine jne moodustavad grotesksuse tuuma. Grotesk moonutab maailma nõnda, et meile harjumuspärased, meid maailmas orienteeruda aitavad kategooriad enam ei kehti.⁷³ Kiviräha groteski peab ta aga reaalsusest niivõrd lahusolevaks, tinglikuks, et see ei tekita hirmu, vaid

⁶⁹Piret Noorhani, „Kivirähkiga imedemaal. Grotestkivõimalus” – Keel ja Kirjandus 2002, nr 5, lk 332.

⁷⁰T. Hennoste, „Seal ta ongi, see vargamäe..”, lk 491.

⁷¹Janek Kraavi, „Kivirähu meisterdav mõtlemine: pastišš ja brikolaaž” - Vikerkaar 2003, nr 6, lk 108-109.

⁷²Maarja Kangro, „Heeringa ja mutionu vend” – Vikerkaar 2010, nr 4-5, lk 180.

⁷³P. Noorhani, „Kivirähkiga imedemaal. Grotestkivõimalus”, lk 231.

mõjub naljakalt.⁷⁴ Grotesksus avaldub ka madaldamises, travestias, sealhulgas teadlikus kõrge ja madala kokku segamises. Klassikaliseks madaldamisvõtteks on maailma väga argiseks taandamine, kus esile kerkivad inimese materiaalsete vajaduste ja kehalisusega seotud teemad: söömine ja joomine, riietus, varandus jms.⁷⁵

Maarja Kangro võtab naljategemise võtted ja komponendid Kiviräha loomingus kokku järgnevalt: seal on efektsed tüübid, mängimine motiveerituse ja absurdi piirimail, harjumuspärase väärtuste ümberpööramine, hoiakute groteskiks paisutamine, maailma taandamine argitasandile ning tegelaste hierarhiliste suhetega mängimine.⁷⁶

Keskendudes spetsiifilisemalt avaliku elu tegelaste pärisnimesid kasutavatele fiktsioonidele, võtan Andrus Kiviräha loomingust põhjalikuma vaatluse alla tema „Vargamäe vanad ja noored”, mis koondab Eesti Päevalehe huumorilehekülgedel ilmunud tekste aastatest 2002-2005. „Vargamäe vanades ja noortes” avaldub üldistatult juba eelpool käsitletud Kivirähale tüüpiline: intertekstuaalsus, huumor, grotesk jne.

Kogumik sisaldab lühijutte toonastest riigitegelastest, kes on esitatud pärisnimedega – näiteks Arnold Rüütel, Siim Kallas, Kristiina Ojuland, Edgar Savisaar ja teised. Mitmed nimedega seostatud faktid on esitatud reaalelule vastavalt: õigeks on jäänud tegelaste ametid (kes on konkreetsel momendil peaminister, kes välisminister või linnapea), omavahelised suhted ning olulised uudisväärtusega sündmused (näiteks Euroopa Liitu astumine või öise alkoholimüügi keelustamine Tallinnas 2004. aastal). Tuntud tegelased tegutsevad vastavates reaalses kohtades: erinevad ministrid Toompeal, Edgar Savisaar linnavalitsuses või Hundisilmal, Arnold Rüütel Kadriorus. Valdavalt käsitlevad jutud nädalast-nädalasse samu tegelasi ning omas ajas aktuaalseid sündmusi. Hoolimata ajalehes ilmunisest ja mitmete teoste faktidele toetumisest, ei ole lood Kiviräha „Vargamäe vanades ja noortes” aga ometi ajakirjandus ega tõsilood. Olgugi, et käsitletakse reaalseid isikuid ja sündmusi, on Kiviräha jutukesed selgelt fiktsionaalsed ja meelelahutuslikud.

„Vargamäe vanades ja noortes” kasutatakse hulganisti üldtuntud pärisnimesid. Frege järgi on igal pärisnimel nii osutus kui tähendus: pärisnimi osutab kellelegi või millelegi, tähendus annab aga edasi selle osutuse olemust.⁷⁷ Väga tuntud pärisnimede – näiteks

⁷⁴Samas, lk 338.

⁷⁵J. Kraavi, „Kivirähu meisterdav mõtlemine: pastišš ja brikolaaž”, lk 108.

⁷⁶M. Kangro, „Heeringa ja mutionu vend”, lk 178.

⁷⁷G. Frege, „Täheendusest ja osutusest“, lk 88.

kaasaegsete poliitikute nimede – puhul tekib tekstis nime kohates nimekandjast teatud kujutluspilt. See tähendab, et arvates ära tundvat nime osutuse, arvame me teadvat ka vastava osutuse tähendust ehk teatud omadusi või fakte, mida nimekandjaga seostatakse. Meile tundmatute pärisnimede, sealhulgas enamike fiktsionaalsete nimede puhul me aga nime tähendust ei tea ning ilma vahetu tutvusega õpime me nime tähenduse kirjelduste kaudu.

Fiktsionaalsete tekstide eripäraks on see, et neis esinevatel pärisnimedel võib tekstiväline ehk reaalne osutus ka puududa, millest lähtuvalt ei saa meil olla ka teadmisi nende tekstivälisest tähendusest kui ehk teadmine, et see või too on selle või tolle autori väljamõeldis välja arvata. „Vargamäe vanades ja noortes” on enamik tegelasi esitatud tuntud, reaalses maailmas eksisteerivate inimeste pärisnimedega, mistõttu hakkab lugeja pärisnimega seoses eeldama tuttavaid situatsioone või nimetatu teadaolevaid omadusi. Seevastu põrkub ta aga Kiviräha lugudes täiesti uue, tihti absurdsete väljamõeldistega segatud maailma ja tegelastega. Konkreetne isik, kelle lugeja arvas nime kaudu tekstis ära tundvat, ei vasta tema varasematele teadmistele seoses selle nimega: nimi asetatakse uude, ebarealistlikku (tihti muinasjutulisse, müütilisse vmt) konteksti. Donnellani järgi lõhutakse niiviisi „ajalooline seos”, mis lugejal selle nimega on ning välistatakse seeläbi justkui osutatu tuvastamine.⁷⁸

„Vargamäe vanades ja noortes” ei kujutata reaalseid, pärisnimega esitatud tegelasi ega realselt toimunud sündmusi realistlikena: need on tundmatuseni moonutatud, sealhulgas segatud motiividega teistest tekstidest ja mujalt. Ometi ei saa aga öelda, et samade nimedega osutatakse kellelegi teisele, see tähendab meile tundmatutele isikutele, keda nimetatakse juhuslikult sama nimega. Selleks on nimega seostatavad faktid liiga üheselt reaalse pärisnimekandjaga seotud. Lisaks konkreetse isiku nimetamisele tema pärisnimega seostakse temaga ka reaalses maailmas olemasolevaid teisi vastavaid pärisnimelisi isikuid ja kohti ning reaalseid sündmusi.

Lähemal vaatlusel selgub, et õigupoolest on tihtilugu ka tegelaste omadused tinglikult õiged, ent antud läbi fiktsionaalsete sündmuste ja kujutluspiltide edasi võimendatult. Tegelased muudetakse karikatuurideks ning nende rõhutatavaid omadusi kujutatakse piltlikult: näiteks Edgar Savisaare võimukust või autokraatlikku juhtimisstiili kujutatakse seeläbi, et ta istub kõrgel padjakuhilal, samal ajal kui Siim Kallas peab temaga rääkides kükitama vanal lüpsipingil (lk 37). Liialdatult, kujundlikult ja fiktsionaalsusega segatult esitatakse nii reaalseid

⁷⁸ K. Donnellan, „Rääkimine eimillestki“, lk 133.

isikuid nende pärisnimedega kui ka nendega seotud reaalseid sündmusi. Näiteks valitakse teoses uus peaminister selle alusel, kes on president Rüütli aias kõige hoolikam ja hakkajam kulupõletaja (lk 123). Kokkuvõttes võib öelda, et ühelt poolt näib autor kogu aeg kinnitavat, et pärisnimedega osutatakse reaalsele isikule reaalses maailmas viidates tekstis reaalsele sündmustele, paikadele, suhetele jne. Teisalt aga välistab ta reaalse osutuse absurdsete situatsioonide, tegelaste kirjelduste jmt sissetoomisega.

Frege sõnul on reaalne osutus meile oluline sedavõrd, kuivõrd meile on oluline pärisnime sisaldava lause tõeväärtus. Ta väidab, et lause mõte kaotab meie jaoks väärtust, niipea kui saame teada, et mõnel ta osal puudub osutus, sest just osutus on see, mille kohta midagi väidetakse.⁷⁹ Osutusega lause puhul ei saa Frege sõnul hinnata ka selle tõesust või väärust. Eeldades, et tekstides osutatakse reaalsele inimestele reaalses maailmas, ei ole pärisnimedega seoses esitatud väited Kiviräha lugudes alati otseselt tõesed. Kui aga Kiviräha tekstides räägitakse fiktsionaalsetest tegelastest fiktsionaalses maailmas, võivad pärisnimedega esitatud väited olla ainult tinglikult tõesed ehk tõesed vaid tekstisisises maailmas.

Ometi ei saa väita, et Kiviräha tekstides pole reaalne osutus oluline. Janek Kraavi kirjeldab, et kogumiku lugude puhul on nende tähendus suuresti just kirjandusväline. Kiviräha tekstide puhul on tegemist väga konkreetsetest sündmustest inspireeritud tekstidega, mille õige lugemishetk möödub kohe-kohe peale nende ilmumist ning mistõttu võidakse neid viie või kümne aasta pärast käsitleda lihtsalt kui müütilise ja argipäevase sünteese.⁸⁰ Reaalse konteksti ja tegelaste tundmine on „Vargamäe vanade ja noorte” lugude, nagu ka iga teise fõljetoni lugemisel seega ülioluline. Tihtipeale kommenteeritakse lugudega mingisugust reaalselt sündmust või pilatakse mingisugust reaalselt nähtust, mida lugusid hiljem lugedes ei pruugita aga vastava sündmusega seostada või sündmust ennast mäletadagi. Näiteks parodiseerib Kivirähk 2002. aasta vaidlust, kas ühes välisministriga (toona Kristiina Ojuland) peaks Prahasse NATO tippkohtumisele sõitma peaminister või president: Kiviräha maailmas tahavad kõik meespoliitikud ilusa Kristiinaga välismaale sõita. Pärisk maailm ei ole nende juttude puhul seega fiktsioonist eraldatav, vaid moodustab suuresti selle tuuma.

Reaalse ja fiktiivse maailma eraldamatu koostoimimine on hästi seletatav Arne Merilai kahe konkreetse teooriaga, mille kohaselt kitsa konteksti võimaliku usu maailm vaheldub

⁷⁹ G. Frege, „Täheendusest ja osutusest“, lk 93-94.

⁸⁰ J. Kraavi, „Kiviräha meisterdav mõtlemine: pastišš ja brikolaaž“, lk 108.

pidevalt ja sujuvalt laia konteksti reaalse usu maailmaga. See tähendab, et lugedes haarame me nii meile kogemuslikult teadaolevat maailma kui ka moonutatud maailma, kus meile tuttavad tegelased käituvad harjumuspäratult.⁸¹ Tekstisisese moonutatud maailma ja reaalse maailma omavaheline mänguline suhtlemine on Kiviräha tekstides koomika loomise aluseks. Mittefiktsionaalsed pärisnimed, mis kuuluvad „tegelikkusesse“ ja tekitavad lugejas teatud ootusi, on kombineeritud fiktsiooniga ning mõjuvad seetõttu kummastavalt ja koomiliselt. Näiteks veereb Edgar Savisaar laulupeo rongkäigus taldadele kinnitatud ratastel ning Maret Maripuu sikutab teda ees kõndides pesunöörast (lk 339).

Üheks reaalse maailma moonutamise ja seeläbi kummastuse tekitamise viisiks on Kiviräha tekstides ka reaalsete tegelaste ja sündmuste segamine juba olemasolevate teiste tekstide, tegelaste ja lugudega. Näiteks loos „Miks vabaduse kell valmis ei saa?“ (lk 240) on uude konteksti tõstetud Oleviste kiriku ehitamise legend, kus Tallinna esindab Savisaar ning Oleviste kirikut vabaduse kell. Kuigi valdavalt käsitleb teos avaliku elu tegelasi, eksib kogumikku aeg-ajalt ka ajaloolisi või fiktiivseid isikuid: näiteks kirjanik Tammsaare, aga ka Une-Mati või Kiviräha varasemast loomingust tuttav Ivan Orav.

Samamoodi kummastavalt mõjub tekstides erinevate ajastute kombineerimine: ajaliselt selgelt fikseeritavad kaasaegsed sündmused (näiteks „Äraostmatute“ poliitikasse tulemine segatakse vanaaegsete kommete, mõtteviiside ja nähtuste sissetoomisega. Kaasaegsed tegelased kõnelevad kohati vanamoelisi sõnu kasutades (võõrus, pressraud või kompvekk), vanamoodsalt käitudes (Kristiina Ojuland valmistab Euroopasse minekuks veimevakka (lk 287)) või mõjuvad muul moel anakronistlikena (Rein Lang ei tea, mis on tolmuimeja või triikraud (lk 35); Tarmo Mänd olevat õppinud kirjutama vallakoolis (lk 222)). Sarnaselt toimib ka pärisnime asetamine fiktsiooni ehk tuttava elemendi paigutamine võõrasse konteksti. Fiktsioon ja pärisnimi moodustavad vastanditepaari, kaks omavahel pörkuvat maailma, mida on võimalik kasutada koomilise efekti tekitamiseks.

„Vargamäe vanades ja noortes“ pilatakse poliitikuid küll naljategemiseks, ent ometi viitab autor reaalselt maailma väänates ja moonutades ka mingisugustele nähtustele või ühiskonna kitsaskohtadele: kritiseeritakse kõrgemal võimupositsioonil olevate inimeste ees lõimitamist, tühiasjade pärast kemplemist jmt. Maarja Kangro toob ühe ühiskonna- ja institutsioonikriitika võttena välja ka Kiviräha võikalt ühesuunalised võimusuhte paarid:

⁸¹ A. Merilai, „Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria“, lk 163.

“Vargamäe vanades ja noortes” näiteks bojaar Savisaare ja tema ustava teenri Heimar Lengi.⁸²

Kiviräha tekstides seostatakse pärisnimed mingisuguste selle kandja omadustega ning kuigi need omadused on tihti tinglikult õiged (näiteks Savisaart võib pidada autokraatlikuks või vanameelseks), ei avaldu vastavad omadused siiski realistlikult või läbi reaalsete situatsioonide, vaid antakse edasi fantaasiaga segunenult, piltlikult ja rõhutatult, mõnikord ka ümberpööratult. Kogumiku lood ei püüa hägustada piiri tõeste faktide ja väljamõeldise vahel, faktid ja väljamõeldised on nendes üksteisest võrdlemisi selgesti eristatavad. Pärisnime segamisel fiktsiooniga on tekstides eelkõige kummastav ja parodiseeriv eesmärk, misjuures pärisnimi aitab tihti absurdset fiktsiooni siduda reaalsusega ning annab sellele lisatähenduse.

3.2. Fantastika tuttavas maailmas: Mehis Heinsaar ja „Ebatavaline ja ähvardav loodus“

Mehis Heinsaare loomingut iseloomustab üldiselt kirev nimevalik. Tihti on tegelasi nimetatud nii ees- kui perekonnanimega, misjuures nimed varieeruvad väga tavalistest üpris kummalisteni. Nimedel on Heinsaare loomingus oluline roll: näiteks võib tegelasele pandud spetsiifiline nimi viidata tegelase olemusele või teose sündmustikule (näiteks Artur Sandmani unenäolised seiklused), samas kui harilik nimi maagilises kontekstis aitab fiktiivset või maagilist olustikku nii-öelda normaliseerida või reaalsusele lähemale tuua. Lisaks kasutab Heinsaar oma tekstides ka mittefiktsionaalseid pärisnimesid – reaalselt eksisteerivaid kohanimesid (Tõrva, Karlova jne), aga ka reaalselt eksisteerivate isikute nimesid. Seejuures kasutab autor tihtilugu väljamõeldud realistlikke nimesid ja reaalselt eksisteerivate inimeste nimesid vaheldumisi. Seejuures on välja mõeldud, aga harilike täisnimedega esitatud tegelaste puhul alati tõenäosus, et leidub ka vastava nimega reaalselt eksisteeriv isik.

Mehis Heinsaare loomingus on kirjeldatav maailm tihti maagiline ja mitmekihiline. Reaalselt nähtava maailma taga on sageli ka nähtamatu, vaimne või paralleelne maailm, kus ei kehti meie maailma seaduspärad, ent mida kirjeldatakse samasuguse realistlikkusega nagu meile tuttavatki maailma. Seetõttu on Heinsaare loomingut käsitletud ka kui maagilist realismi.⁸³ Üheks maagilise realismi ja ka Mehis Heinsaare loomingu iseloomulikuks jooneks

⁸²M. Kangro, „Heeringa ja mutionu vend”, lk 179.

⁸³ Andrus Org „Lammasnimene, liblikmees ja karunaine: maagilisest realismist eesti kirjanduse näitel“. Kogumikust „Luhtatulek: ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes“. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

on metamorfooside kujutamine.⁸⁴ Maailm ise ning asjad ja inimesed selle sees pole kunagi midagi püsivat, vaid pidevas muundumises ja ümbersündimises.

Enim sisaldab reaalsete isikute pärisnimesid Heinsaare 2010. aastal välja antud jutukogu „Ebatavaline ja ähvardav loodus”, kus figureerivad mitmed tuntud tegelased: Endel Lippmaa, Valdur Mikita, Igor Maasik ja teised. Pärisnime on kogumiku lugudes kasutatud peamiselt kahel eri viisil. Ühe variandina antakse reaalse isiku täisnimi täielikult fiktiivsele tegelasele (näiteks lugudes „Rebased ja linnud“ või „Pilet Kalaabriasse“). Teise variandi järgi nimetatakse erinevate pärisnimedega üht tegelast, kes sisaldab eneses mitut isikut (näiteks lugudes „Kuldar Sink astub ellu“ või „Tiit Aaviksoo kolm elu“), misjuures jutustuses toimub moonдумine ühest isikust teiseks või jagunemine mitmeks erinevaks isikuks.

Mehis Heinsaare loomingus on oluline osa inimeste, asjade ja paikade sisemise, nähtamatuks jääva olemuse kujutamisel ning tihti ongi tema jutustuste tuumaks peategelase avastusretk iseenda siseilmas. Kiwa võrdleb Heinsaare reaalselt ja fiktsionaalselt maailma vastavalt kaardi ja territooriumiga, ent märgib, et „kaardi ja territooriumi vahetamine on Heinsaare tekstis ümber pöördunud. Reaalsuse territoorium on skemaatiline kui kaart. Representatsioon on külluslikum, see on kaardi põhjal loodud territoorium kogu oma võimsuses ja paljususes.”⁸⁵ Heinsaar võtab meile tuttava olukorra, detaili, paiga või ka reaalselt eksisteeriva isiku tema pärisnimega ning näitab seda meile alternatiivses reaalsuses või muidu nähtamatuks jäävast küljest. Näiteks kirjeldab autor jutustuses „Endel Lippmaa tagasitulek“ akadeemiku paremas ajupoolkeras avanevat metsikut ja salapärast maailma. Kuigi see maailm asub Endel Lippmaa enda ajus, on see võõras ka akadeemikule enesele, rääkimata siis kõrvalseisjatest, kes Endel Lippmaa pähe ei pääse. Heinsaar kirjutab reaalselt eksisteerivate detailide taha terve uue maailma või koguni maailmad.

Seejuures toob Alvar Loog välja, et Heinsaart köidab „hetkede, asjade, meeleolude, olukordade ja viimaks ka isikute üleminek üksteiseks”⁸⁶, mida võime antud kogumiku puhul täheldada näiteks lugude „Kuldar Sink astub ellu“ või „Tiit Aaviksoo kolm elu“ puhul. Nii nagu Heinsaare maailmas ei ole piire fantaasia- ja reaalse maailma vahel, ei ole kindlaid piire ka erinevate isikute vahel. Reaalselt eksisteerivad isikud muunduvad ühest reaalsest isikust

⁸⁴ Samas, lk 64

⁸⁵ Kiwa, „Hallutsineerides Eestit~“. Kogumikust „Luhtatulek: ekslemisi Mehisi Heinsaare tihnikutes“. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, lk 104.

⁸⁶ Alvar „James“ Loog, „paul ja/või Paul: modaalsuste vabamäng olemise äärealadel“. Kogumikust „Luhtatulek: ekslemisi Mehisi Heinsaare tihnikutes“. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011, lk 54.

teiseks niisamuti nagu reaalsest isikust fiktiivseks, misjuures piire ühe või teise, reaalse ja fiktiivse vahele on raske tõmmata. Näiteks võib autor kirjeldada pärisnimega tegelast reaalsete faktide abil, paigutades tegelase samal ajal aga ebarealistlikusse situatsiooni või vastupidi, kirjeldada tegelast ülimalt realistlikult, kasutades reaalset eksisteeriva isiku pärisnime, ent moonutada temaga seostatavaid fakte.

Üldtuntud (või vähemalt lugejale tuttavate) mittefiktsionaalsete pärisnimede puhul tekib lugedes vastavast nimekandjast enamasti konkreetne ettekujutus. See säilib teatud määral isegi siis, kui lugedes peaks selguma, et pärisnimega seoses kirjeldatud omadused nimekandja reaalsete omadustega aga ei kattugi. Näiteks jutustuses „Kuldar Sink astub ellu“ kirjeldab autor, kuidas helilooja Kuldar Sink (kelle puhul lugeja võib arvata osutatavat reaalset eksisteerinud sellenimelisele heliloojale) jaguneb sisemiste pingete mõjul kolmeks, uute nägude, nimede ja ametitega tegelasteks: ajalooprofessor Andrus Maruojaks, semiootikaprofessor Valdur Mikitaks ja astroloogiaprofessor Aleksander Raidiks. Et eelpool mainitud nimed on enam või vähem tuntud, tekib lugejal ühelt poolt seos vastavate reaalset eksisteerivate või eksisteerinud isikutega, samal ajal kui tegelaste kohta esitatud informatsioon aga vastava osutuse algusest peale välistab. Esiteks on muidugi kogu situatsioon – ühe tuntud isiku jagunemine kolmeks teiseks tuntud isikuks – reaalse maailma reeglite kohaselt võimatu, niisamuti nagu oleks ebaloogiline nende tegelaste üheaegne professoritena õllepauki taga istumine (Valdur Mikita oli Aleksander Raidi surma ajal 14-aastane). Ning lõpeks ei klapi Raidi ega Maruoja nimed ka neile omistatavate ametitega.

Ometi võib väita, et tekstis tuttavat nime kohates tekib hoolimata ebarealistlikest kirjeldustest teatud seos reaalset eksisteeriva nimekandjaga. Seda võib osalt seletada Kripke pärisnimeteooriaga: Kripke väidab, et nimi on jäik tähistaja, mis ei võrdu kirjeldustega ning nime osutust ei saa määrata mingisugused identifitseerivad tunnused. See seletab, miks tuttavat nime kohates näeme nime taga vastavat reaalset eksisteerivat isikut, isegi kui isiku kohta väidetav ei ole meie seisukohast tõene. Kripke seletab, et kui osutatule omistatavad tunnused on ekslikud, siis pole need õiged mitte mõne teise isiku kohta, vaid ekslikud ühe kindla isiku kohta.⁸⁷ Sellest lähtuvalt võiks arvata, et pärisnimega osutatakse eelpool kirjeldatud Heinsaare tekstis küll vastavatele reaalset eksisteerivatele isikutele, ent esitatakse nende kohta valeväiteid.

⁸⁷ S. Kripke, „Nimetamine ja paratamatus“. Tlk A. Unt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 133.

Kripke järgi on pärisnimi selle kandjaga lahutamatult seotud, see tähendab, et nimi viitab nimekandjale kõikides võimalikes maailmades, nimekandja kõikvõimalike otsuste korral. Näiteks Kuldar Sink oleks Kuldar Sink ka siis, kui ta poleks kunagi ühtegi heliteost kirjutanud ja oleks terve elu tegelenud hoopis näiteks tipptasemel rallispordiga.

Heinsaare teksides on aga reaalne ja väljamõeldud maailm, seejuures ka erinevad reaalselt eksisteerivad tegelased üksteisega mõnikord niivõrd põimunud, et üht konkreetset isikut nime taga ei olegi. See tähendab, et kui on võimalik, et näiteks Nixon (Kripke näide) olnuks Nixon ka siis, kui ta poleks olnud Ameerika president, siis (Heinsaare näitel fantaseerides) ei saanuks Nixon aga „kontrafaktuaalses maailmas“ ometi olla näiteks John Kennedy, sest sel juhul ei oleks pärisnimi enam „jäik tähistaja“. Heinsaare lugudes, kus erinevad isikud on läbipõimunult üksteises koos, saab nimi parimal juhul osutada üksnes terviku osale või terviku ühele eluetapile mingisuguses kindlas ajahetkes ning see teeb nimest vastavates tekstides pigem „juhusliku tähistaja“. Siinkohal peab täpsustama, et Kripke ei käsitle oma teooriate raames pärisnimesid fiktsiooni kontekstis, mis hõlmavad tihtilugu võimaluid maailmu ning mistõttu ei saa Kripke teooriat Heinsaare tekstide puhul lõpuni rakendada.

Kripke pärisnimeteooria tegeleb nimedega reaalses ja tuttavatele seaduspärasele põhinevas maailmas. Mehis Heinsaare tekstide käsitlemisel oleks aga jäigalt tegeliku maailmaga tegelevate teooriate kõrvale vaja ka mängulisemaid käsitlusi. Üks võimalus kahe maailma – pärisnimedega „tegeliku“ maailma ja Heinsaare fantastilise maailma – sidumiseks oleks Arne Merilai kahe konteksti teooria rakendamine. Kahe konteksti teooria kasutamine võimaldab käsitleda reaalsel ja fiktiivset üksteisest rangelt eristamata, liikudes pidevalt kahe konteksti – erinevate maailmade vahel. Tegelik tõde nagu reaalsed isikud ja kohad rakendub osaliselt fiktiivsetele tõdele nagu kummalised moondumised ja maagilised sündmused, osalt aga mitte ning loob sedaviisi mängulise suhtluse reaalse ja fiktiivse maailma vahel.⁸⁸

Pärisnimeliste tegelaste kummalisi moondumisi leidub Heinsaare kogumikus mitmeid. Lisaks jutustusele „Kuldar Sink astub ellu“, millest oli juttu juba eespool, leiame erinevate pärisnimeliste isikute muundumisi ka jutust „Tiit Aaviksoo kolm elu“. Jaak ja Peep Aaviksoo vend Tiit Aaviksoo muundub loo käigus vahevormina kunstnik Tiit Pääsukeseks, et seejärel endale Elmo Pääsukese nimi võtta ja maailma rändama minna. Ühtlasi on võrdlemisi selgelt

⁸⁸ A. Merilai, „Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria“, lk 163.

viidatud, et ka Elmo Pääsuke pidi jätkuvalt muunduma ja ümber sündima, ehk isegi poolduma ja paljunema, elama oma elu kõikides selle võimalikkustes.

Antud juhul tunneme me reaalselt eksisteerivatena ära Jaak ja Peep Aaviksoo, küll aga mitte Tiit Aaviksood. Et tegemist on fiktiivse isikuga, ei saa me varasemalt tema olemasolust teadlikud olla, veel enam, tema olemasolu Jaak ja Peep Aaviksoo vennana peaks meid kõhklema panema ka viimaste suhtes – kellele õigupoolest osutatakse, kui nimetatakse Jaak või Peep Aaviksood? Konkreetse loo puhul on huvitav, et kui Jaak ja Peep Aaviksoo nimed seostakse seejuures ka reaalsete faktidega (näiteks Jaak Aaviksoo õppis keemiat, temast sai minister jne), siis Tiit Pääsuke nime peab lugeja ise erinevatest nimepooltest ja faktidest kokku panema. Heinsaar ei nimeta tekstis kedagi otse Tiit Pääsukeks, selle asemel kirjeldatakse meile Tiit Aaviksoo muundumist Elmo Pääsukeks, kes muundumisprotsessi vältel kirklikult maalis ning kelle teosed hiljem rohkem tunnustust leidsid.

Viimane näide paistab Kripke teooriale, mille järgi nimi ei võrdu kirjeldustega, vastu rääkivat ning illustreerib pigem vastupidist, nimelt, et osutuse määrab just mingisugune kirjeldus või kirjeldustekobar. Samas pole aga nimekasutus Heinsaare tekstides võrreldav taoliste praktikatega reaalses maailmas: nii nagu nimi ei ole Heinsaare kirjanduslikus maailmas alati „jäik tähistaja“, ei pruugi seal ka tähistatavad olla „jäigad“ – muutumatud ja ühesed. See tähendab, et ühest isikust teiseks moonduvale tegelasele on raske omistada tunnuseid, mis osutuse määraksid.

Elmo Pääsuke realse isikuna ära tundmine sõltub aga lugeja taustast – see on vaid kitsale ringile tuttav pärisnimi. Heinsaare kaasaegne, 1990ndatel Tartus õppinud inimene võib Elmo Pääsuke realselt eksisteerinud isikuna ära tunda, mõni teine lugeja nime aga puhtalt fiktsionaalseks pidada. Taoliste nimede kasutamisel kõneleb autor osaliselt justkui salakeeles: kes teavad, saavad aru; teised võivad tundmatut pärisnime pidada ka fiktiivseks. Lisaks ajendab vähem tuntud pärisnime reaalsena ära tundmine lugejat ka teisi tundmatute nimedega isikuid pidama reaalselt eksisteerivaiks, seda isegi juhul, kui nimekandjat ise ei teata.

Mõnevõrra selgem on pärisnime ja fiktsiooni suhe taolistes lugudes, kus tegelane on ühesemalt fiktiivne ning ainult tähistatud reaalse isiku pärisnimega. Sel juhul on Heinsaar kasutanud reaalselt eksisteerinud inimese täisnime seda üldse faktidega sidumata: näiteks kunstiajaloolane Inge Teder novellis „Rebased ja linnud“. Või sidudes reaalse nimega täiesti fiktiivse tegelase, misjuures miski muu peale nime vastavale isikule ei viitagi: näiteks Ants

Vähejaus novellis „Pilet Kalaabriasse“. Seetõttu võiks neid pidada ka läbinisti fiktiivseteks, reaalse osutusega nimedeks. Kogumiku teiste lugude taustal, mis mängivad aga pärisnime ja vastava osutusega läbinähtavamalt (fakte ja väljamõeldisi esitatakse läbisegi), kipuvad needki nimed omandama sarnase piiripealse oleku reaalse osutusega ja osutusega, puhtalt fiktiivsete pärisnimede vahel.

Kui eelmises peatükis käsitletud Kiviräha tekstides osutatakse hoolimata ebarealistlikest kirjeldustest ja situatsioonidest pärisnimega siiski vastavale reaalselt eksisteerivale isikule, siis Heinsaare tekstides üheselt konkreetsele isikule aga alati ei osutatagi või näib osutus olevat teisejärgulisem. Kiviräha lugudes on pärisnimi tugevalt seotud reaalsete faktidega ning tegelasi ja maailma moonutades tahab autor siiski öelda midagi reaalse maailma kohta. Heinsaare lugudes on aga reaalne maailm fantaasiaga märksa enam segunenud ning moodustab ainult tausta tundmatule ja maagilisele, väljamõeldud maailmale.

Sellest lähtuvalt, kuigi mõlema autori tekstide puhul on olulised lugeja eelnevad teadmised avaliku elu tegelastest, saab Heinsaare tekste siiski enam-vähem edukalt lugeda ka ilma vastavaid reaalseid isikuid ära tundmata. Seda kinnitab osalt ka vähetuntud reaalsete isikute nimede kasutamine (näiteks Elmo Pääsuke), mis vähemalt mingile osale lugejaskonnast mõjuvad kui lihtsalt fiktsionaalsed nimed. Kuigi Heinsaar kasutab mitmes jutustuses reaalselt eksisteerivate isikute pärisnimesid, on nimesid ümbritsev maailm reaalsest maailmast niivõrd erinev – maagiline või sürreaalne ning tegelased, kes reaalsete isikute nimesid kannavad, neist isikuist endist nii erinevad, et loetut pole võimalik reaalsena käsitleda. Kui Kiviräha tekstides moodustavad pärisnimed ja nende reaalsed osutused teksti tuuma, siis Heinsaare tekstides ainult ühe, kuigi olulise tekstikihi.

Kiwa märgib Heinsaare reaalselt eksisteerivate nimede kasutamise eesmärgi kui konkretiseerivat võtet: „Konkreetne paikkondsus annab ka kehadele või tegelastele konkreetsuse. Ilmselt selle rõhutamiseks ongi Heinsaare tegelased seekord [kogumikus „Ebatavaline ja ähvardav loodus“] reaalselt eksisteerivad isikud.”⁸⁹ Heinsaare pärisnimede kasutamise eesmärgiks võib olla seletamatule, maagilisele maailmale konkreetsema kuju andmine ja selle lugejale lähemale toomine. Reaalses maailmas eksisteerivate isikute pärisnimede fiktsiooni toomine näitab seda, et see maagiline ja seletamatu maailm ei ole tegelikult midagi kauget ja võimatut, vaid eksisteerib siinsamas meie ümber ning müstilised

⁸⁹ Kiwa, „Hallutsineerides Eestit“, lk 103.

juhtumised leiavad aset meile tuttavates paikades tuttavate inimestega.

Mehis Heinsaare „Ebatavalise ja ähvardava looduse“ puhul on välja toodud ka tekstide suuremat paroodilisust ja naljandilisust võrreldes autori ülejäänud loominguga: näiteks Johanna Ross on väitnud, et kogumiku tekstid „meenutavad nüüd enam anekdoote kui novelle“.⁹⁰ Mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamist võib Heinsaare tekstides käsitleda ka kui huumori tekitamise meetodit, misjuures koomilisus tekib Heinsaare tekstides aga pigem vastupidiselt Kiviräha loomingus nähtule. Kui Kivirähal on mittefiktsionaalse pärisnimega tegelased moonutatud reaalsele isikutele iseloomulikult (nii et nali seisneb moonutatud maailma tegelikuna ära tundmises), siis Heinsaare pärisnimede kasutamise puhul tekib kummastus hoopis mittefiktsionaalse pärisnime ja sellega täielikult seostamatu fantaasia koosmõjul.

Kuigi mõlemad autorid seovad pärisnimesid kasutades fiktsionaalse teksti reaalse maailmaga, on pärisnimede kasutamise eesmärk autoreil erinev: kui Kivirähk kirjeldab fiktsiooni kaudu reaalsust maailma ja konkreetseid isikuid, siis Heinsaar kõneleb hoolimata mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamisest täielikult fiktsionaalsest ja sageli maagilisest või seletamatust maailmast.

3.3. Fakti ja fiktsiooni piiril: Urmas Vadi ja „Testament“

Fiktsiooni on tõsiloost seda kergem eristada, mida enam seal kujutatav maailm erineb reaalsusest. Eelnevalt vaatluse all olnud Andrus Kiviräha ja Mehis Heinsaare tekstides kasutatakse küll mittefiktsionaalseid pärisnimesid, ent need mõjuvad siiski algusest peale selgelt fiktsionaalsetena, seda eelkõige ebausutavate või fantastiliste sündmuste tõttu. Tegelased on neis tekstides asetatud kummalistesse situatsioonidesse, nendega juhtuvad maagilised sündmused ning hoolimata pärisnimede kasutamisest ei ole Kiviräha või Heinsaare tekstides kirjeldatav maailm realistlik.

Fiktsionaalsed tekstid, mis kasutavad mittefiktsionaalseid pärisnimesid ning kirjeldavad maailma seejuures ka realistlikult, on fiktsiooni ja tõsiloo skaalal märksa raskemini määratletavad. Ühe näitena mittefiktsionaalseid pärisnimesid kasutavast realistlikust

⁹⁰ Johanna Ross, „Poeedist peiariks“. – Looming 2011, nr 4, lk 582.

fiktsioonist võiks tuua Urmas Vadi novelli „Testament“, aga ka nimetatud autori loomingu laiemalt. „Testamendi“ keskmes on kirjandusteadlane Janika Kronberg ning taustal teisi reaalseid isikuid: Ene Mihkelson, Kalju Lepik, Sass Henno, Vahur Afanasjev, Jaan Pehk jne. Lisaks reaalsele kirjandustegelastele toimub tegevustik ka reaalses keskkonnas – Tartus: näiteks Supilinnas ja Tartu Kirjanike Majas. Urmas Vadi novellis kirjeldatakse pärisnimedega esitatud maailma ja tegelasi vähemalt esialgu ülimalt realistlikult. Dokumentaalsuse muljet suurendab novelli puhul igasugune referentsiaalsus, faktide esitamine ning jutustamine esimeses isikus, sealhulgas ka argistest ja isiklikest sündmustest.

Fakti ja fiktsiooniga mängimine on Urmas Vadile iseloomulik nii tema proosa- kui draamatekstides. Vahest tuntumad ongi Vadi reaalseid isikunimesid kasutavad näidendid, näiteks „Peeter Volkonski viimane suudlus“ (2010) või „Rein Pakk otsib naist“ (2011). Kui Urmas Vadi tekstidel põhinevates lavastustes etendavad pärisnimelisi isikuid tihti reaalsed samanimelised näitlejad, siis proosatekstides on jutustajaks autoriga olulisel määral sarnanev isik. Nii näidendite kui proosa puhul suurendab taoline võtte realismi efekti: näitleja või jutustaja ei näi kehastavat mingisugust fiktiivset rolli, vaid iseennast. Sedapuhku on lugejal või vaatajal raske lahutada päris elu fiktsioonist ning reaalselt isikut näitlejast või jutustajast.

Ühe võimalusena fiktsionaalset narratiivi faktuaalsest eristada ongi jutustajapositsiooni kaudu: faktuaalse teksti puhul on jutustajaks autor, fiktsionaalse puhul on jutustamisinstants aga jagunenud autori ja jutustaja vahel, keda ei saa omavahel samastada.⁹¹ Ka Margit Sutrop pakub, et „fiktsionaalne narratiiv on fiktsioon sellepärast, et jutustaja on seal fiktsionaalne entiteet“.⁹² Sellest lähtuvalt tekib küsimus, kuivõrd saab reaalse autorina, vastavalt siis Urmas Vadina käsitleda „Testamendi“ minajutustajat, kelle nime ei ole kõnealuses novellis kordagi mainitud. Kui mitmete pärisnimeteooriate (Frege, Searle) järgi määravad nime osutuse osutatava vastav omadus või omadustekobar, siis samamoodi võiksid asesõnaga „mina“ seostatavad omadused viidata ka vastupidi, st „mina“ taha peituvale pärisnimele.

Minajutustaja esitab „Testamendis“ enese kohta mitmeid fakte. Ühelt poolt ajendab jutustajat autoriga samastama lihtne tõsiasi, et jutustaja on Tartus resideeruv kirjanik, lisaks kattuvad aeg-ajalt reaalse autoriga ka üsna spetsiifilised eluloolised faktid: näiteks, et jutustaja töötas enne kirjandusega tegelema hakkamist tiseritöökojas või tema vanaisal oligi maja

⁹¹ D. Cohn, „Distincion of Fiction“, lk 124.

⁹² M. Sutrop, „Mis on fiktsioon?“, lk 301.

Supilinnas.⁹³ Autorit ja jutustajat julgustab samastama ka jutustaja äärmiselt isiklik suhe Janika Kronbergiga – reaalse Tartus tegutseva kirjandusteadlasega. Alati pole aga minajutustaja enese kohta esitatavate väidete kattuvus reaalse autoriga kontrollitav, näiteks esitatakse isiklikke või spetsiifilisi fakte, mida võiksid teada vaid autorile lähedalseisvad isikud. Lisaks võib jutustaja enese kohta esitada ka väiteid, mis pole tingimata tõesed, aga mõjuvad usutavatena ning mis lisaks suurendavad teksti omaeluloolisuse muljet. Konkreetsete faktide tõesena ära tundmine sõltub seega suuresti ka lugeja teadmistest reaalse autori või reaalse isikute kohta.

Taolist jutustaja ja enese reaalse isikuga mängimist näeme ka teistes Vadi proosateostes, seda ka selgemalt seoses autori pärisnimega. Näiteks jutustuses „Kuidas me kõik reas niimoodi läheme“, kirjeldab jutustaja, kuidas Kirjanike Liidu nimekirjast hakkavad isikud, kes on nimekirjas tema kõrval, ootamatult surema. Ta kirjeldab esiteks Debora Vaarandi, seejärel Vaino Vahingu surma („Vaino Vahing on surnud. Nimi pärast mind.“). Vaarandi, Vadi, Vahing – nõnda võiks järeltada, et jutustaja ja autor kannavad tõepoolest sama nime. Seejuures „unustakse“ aga ära näiteks Kirjanike Liidu liige Berk Vaher, kes jutustuse süžeeaga sobimatult endiselt elavate kirjas on ning Vadi ja Vahingu vahele asetuma peaks. Sama kogumiku („Kuidas me kõik reas niimoodi läheme“) tekstis „Hamlet ja isa vaim“ pöördub üks teksti tegelastest jutustaja poole autori eesnimega ning seob nime ka autorile vastavate omadustega: kirjanik, kes ka lavastab. Samas tekstis figureerib aga olulise tegelasena ka surnud ja põrgust tagasi tulnud Rudolf Allabert, milline asjaolu viitab jällegi teksti fiktsionaalsusele.

Autori reaalsel täisnime on kasutatud lühijutus „Rudolf Allaberti viimane osa“, kus minajutustaja kirjutab autori nime all järelhüüde oma reaalsele, reaalselt vastlahkunud õpetajale Rudolf Allaberdile ning kirjeldab sealsamas ka Urmas Vadi loomingulisi taotlusi: „Minu soov on olla kohal, siin, selles ajas ja ruumis nende näitlejatega, kes laval on. Näitlejad mängivad iseennast, on endanimelised tegelased. Koht, kus nad mängivad, läheks kokku loo toimumiskohaga. /.../ Ja kogu selle asja mõte võiks olla siis see, et selles mängus, kus reaalsus

⁹³ Teet Korsten, „Urmas Vadi: „Kirjandus võib olla pöörane ja aus ja mida kõike veel“ – Põhjarannik, 3.3.2020. <https://pohjarannik.postimees.ee/6912495/urmas-vadi-kirjandus-voib-olla-poorane-ja-aus-ja-mida-koike-veel> (vaadatud 16.7.2020)

seguneb fantaasiate ja ulmadega, näitlejad tegelastega, koht väljamõeldud looga, tekiks hetkeks võimalus puudutada näpuga reaalsuse jahedat ja niisket pinda“.⁹⁴

Sarnast reaalsuse ja fantaasiate segunemist on suures osas võimalik täheldada ka reaalse autori proosaloomingu juures. Eelpool toodud näidete najal võib teha järelduse, et Urmas Vadi mängib oma loomingus teadlikult reaalse autori ja fiktiivse jutustaja, samuti reaalsete, pärisnimeliste isikute ja fiktiivsete tegelaste segamisega. Vastavalt Frege teooriale sõltub iga lause tõeväärtust sellest, kas sellel, mille kohta lauses midagi väidetakse, on osutus või ei.⁹⁵ Segades reaalselt isikut, kellel on ka osutus reaalses maailmas, talle fiktiivsete tunnuste omistamise läbi fiktiivse tegelasega, kellel aga osutus reaalses maailmas puudub, loobutakse ka teksti tõetaotlusest.

Nime osutus on see, mida mingi märk (väljend, pärisnimi) tähistab või millele osutab. Frege järgi sisaldab pärisnime tähendus objekti antuse viisi ehk viisi või meetodit mingit objekti kindlaks teha. Sellest lähtuvalt ei ole võimalik osutust kindlaks teha ilma mingisugustegi teadmisteta osutuse tähenduse kohta.⁹⁶ Selleks, et pärisnime kaudu osutust ehk antud juhul reaalset eksisteerivat isikut ära tunda, peavad meil olema sellest isikust mingisugused varasemad teadmised. Tuntud isikute puhul on meil neist harilikult mingisugused teadmised ka olemas: näiteks me võime teada, et Janika Kronberg on kirjandusteadlane. Samas võib Janika Kronbergi kirjeldada ka läbi teistsuguste, näiteks isiklikumat laadi tunnuste, mida me tema kohta varasemalt ei tea, näiteks, et Kronberg oli Urmas Vadi vanaisa majas üüriliseks. Vadi loob oma tekstides dokumentaalsuse mulje, jättes reaalse isiku pärisnimega fiktiivse tegelase puhul kehtima üldtuntud, reaalsele isikule vastavad faktid, ent moonutab samal ajal teisi temaga seotud fakte.

Jan Kaus märgib, et fakti ja fiktsiooni kombineerimine vabastab ühtlasi lugeja küsimusest, mis on loos tõsi ja mis mitte: „Kui tegelikkuse ja väljamõeldise piirjooni on võimatu eristada, siis muutub kõige olulisemaks lugu ja selle mõju, loo jutustamise ja lugemise mõju.“⁹⁷ „Realismi“ efekti loomine, autori ja tema loomingu suhtega mängimine ning fiktsionaalse ja reaalse maailma omavahelise suhte käsitlemine viitavad kõik

⁹⁴ Urmas Vadi, „Rudolf Allabardi viimane osa“ – Kogumikust „Kuidas me kõik reas niimoodi läheme“. Tallinn: Tuum, 2014, lk 107.

⁹⁵ G. Frege, „Tähendusest ja osutusest“, lk 93-94.

⁹⁶ J. Kangilaski, „Frege pärisnimede tähendusest ja osutusest“, lk 513-515.

⁹⁷ Jan Kaus, „Uuem kirjandus“. Tallinn: Maurus, 2015, lk 96.

metafiktsionaalsele kirjandusele.⁹⁸ Kaus kirjeldab metafiktsiooni kui võtete kooslust, mille käigus muutub loo jutustamine loo teemaks, see on kirjutamisest kirjutamine. „Metafiktsioon uurib autori ja tema teose ja tegelaste vahelisi pingeid, muutes näiteks autori üheks teose tegelaseks või mõne tegelase hoopis loo (kaas)autoriks.“⁹⁹ Sedalaadi autori ja fiktiivse jutustaja isikuga mängimist, mis läbi hāgustatakse teoses fiktsiooni ja reaalsuse vahelisi piire, täheldasime ka Vadi proosaloomingu juures. Patricia Waugh defineeribki metafiktsiooni kui ilukirjandusliku teksti, „mis eneseteadlikult ja süstemaatiliselt juhib tähelepanu oma tehisklusele, et tōstatada kōsimusi fiktsiooni ja reaalsuse vahelistest piiridest.“¹⁰⁰

Fakti ja fiktsiooni vahekordi kāsitleb Vadi nii oma proosa- kui draamaloomingus. Metafiktsionaalse kirjandusega saab teatrimaailmas teatud ūhisjooi leida Berthold Brechti „vōōritusefektiga“, mille eesmārgiks on realistliku illusiooni loomise asemel illusioonide dekonstruktsioon. Vōōritusefekt „sunnib publikut kriitilisemalt suhtuma ka tegelikkuses vāljakujunenud rollidesse ja mōtlema reaalsuse ja maailma kohatise illusoorisuse ūle“¹⁰¹.

Jan Kaus mārgib, et Urmas Vadi segab oma proosateostes „autobiograafilisi fakte pōōraste vāljamōeldistega, misjuures seda hetke, kui fakt moonduv fantaasiaks, lugeja tihti ei mārka“.¹⁰² Ka „Testamendis“ kirjeldatakse vaheldumisi nii reaalselt aset leidnud kui ka fiktiivseid sūndmusi, sealhulgas ka argiseid vōi isiklikke sūndmusi, ning kuigi loos on algusest peale ka kummalisemaid episoode, selgub „Testamendi“ tōeline olemus alles lōpulehekūlgedel. Novellile iseloomulikult on tekstis oluline puānt, sedapuhku on see reaalse vōi realistliku maailma pōōramine selgelt fiktsionaalseks. Lugejat, keda on pandud uskuma kirjeldatava maailma ja tegelaste reaalsuses, ūllatakse pōōrdega, mis loo fiktsionaalsuse paljastab – selleks on jutustaja vihjed Janika Kronbergi kannibalismile ning jutustaja enese „testament“. Seejuures paistab reaalse elu ja kirjanduse piiridega māngimine olevatki autori taotluseks ning selsamal eesmārgil on ka nii jutustaja kui teised tegelased reaalse isikutega olulisel māāral sarnanema pandud.

Pāris elu ja kirjanduse vaheliste piiride hāgustamist nāitlikustab analūusitavas tekstis omamoodi ka episood pagulasmemuaristikaga. Jutustaja, kes on mārganud Janika Kronbergi

⁹⁸ J. Kaus, „Uuem kirjandus“, lk 43; Janek Kraavi, „Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur“. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia, 2005, lk 175.

⁹⁹ J. Kaus, „Uuem kirjandus“, lk 43.

¹⁰⁰ Patricia Waugh, „Metafiction. The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction“. London, New York: Routledge, lk 2.

¹⁰¹ J. Kraavi, „Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur“, lk 193.

¹⁰² J. Kaus, „Uuem kirjandus“, lk 96.

huvi pagulaskirjanike vastu, kirjutab reaalse reisikirjade põhjal fiktiivse omavariandi, mille ta laseb Rootsis elaval eestlasel kui pööningult leitud autentse teksti Kronbergile saata. Nii nagu kirjeldatud episoodis loob jutustaja kõhklemata võltsmemuaare, teeb „Testamendiga“ sedasama reaalne autor.

Reaalse maailma ja kirjanduse piiride hägustamine võib aga aeg-ajalt esile kutsuda ka pahameelt. Näiteks Urmas Vadi stsenaariumi järgi lavastatud telefili „Kohtumine tundmatuga“ linastumise järel avaldas Mati Talviku kolleeg Astrid Lepa arvamust, et Talvik peaks maine kahjustamise pärast kohtusse pöörduma.¹⁰³ Teisalt on Vadi tekstides aga alati sees äratuntav fiktsionaalne element, mistõttu võrdusmärgi reaalse isiku ja tegelase vahele tõmmata ei saa ning absurdsed sündmused seoses pärisnimelise isikuga mõjuvad pigem naljakalt. Näiteks kõnealuses telefilmis muutub saamatu teletöötaja Mati Tilba UFOde kaasabil andekaks telestaariks Mati Talvikuks. Kuigi Vadi tekstides kirjeldatakse suures osas ka reaalses maailmas, mida lisaks tihtilugu mittefiktsionaalsete pärisnimedega nimetatakse, ei luba tekstide fiktsionaalne element neid tõesena käsitleda.

Huumoril on oma osa kõikide töö raames käsitletud autorite loomingus, kuigi huumori laad ja taotlus eri autorite tekstides erineb. Kui Kiviräha eesmärgiks oli reaalses tegelaste ja sündmuste parodiseerimine, siis nii Heinsaare kui Vadi loomingus tekib koomiline efekt reaalse maailma ja ulmelise fantaasia kokkupõrkel. Urmas Vadi ja Mehis Heinsaare pärisnimede kasutamise juures on oluliseks erinevuseks, et Vadi loomingus on fiktsioon reaalsusega enam seotud kui Heinsaare tekstides, mistõttu on Vadi tekstides oluline ka reaalse konteksti ja isikute tundmine. Et Vadi kirjeldatud maailm ja tegelased on erinevalt Heinsaare tekstidest vähemalt mingis osas realistlikult kirjeldatud ning usutavad, võidakse Vadi tekste käsitleda ka solvangu või laimamisena, mis Heinsaare tekstide puhul pole aga võimalik, sest neis on piir reaalse maailma ja väljamõeldise vahel selgem ja lihtsamini eristatav.

Pärisnimede, eriti tuntud isikute pärisnimede kasutamine suurendab tekstis dokumentaalsuse muljet, mida fiktsionaalsete elementide sissetoomine aga lammutab. Mehis Heinsaar ja Andrus Kivirähk ei püüa oma tekstides reaalsuse ja fiktsiooni vahelist piiri hägustada: Heinsaar kirjeldab selgelt fiktsionaalset, Kivirähk aga reaalses, kuigi moonutatud maailmas. Urmas Vadi uurib aga reaalse ja fiktsionaalse maailma ristumispunkte, tema

¹⁰³ Kirsti Vainküla, „Mati Talvik: Solvunud ma ei ole, aga võiks ju olla.“ – Õhtuleht, 20.01.2005
<https://www.oh tuleht.ee/168639/mati-talvik-solvunud-ma-ei-ole-aga-voiks-ju-olla-> (vaadatud 9.07.2020)

tekstides segunevad omavahel fiktiivne ja reaalne maailm peaaegu eristamatult. Vadi pärisnimede kasutamise eesmärgiks on suures osas lugeja ootustega mängimine, dokumentaalsena näiva teksti dokumentaalsuse mulje lammutamine fiktsiooniga. Seejuures on ühe üleminek teiseks tihti sujuv, nii et alati ei olegi võimalik kindlalt aru saada, millal muutub fakt fiktsiooniks: millal kirjeldatakse tegelikult juhtunut, millal fiktiivseid sündmusi.

3.4. Dokumentaalkirjanduse poole: Kaja Kann ja „Tänavatüdruk“

Kui fiktsionaalsete tekstide taotluseks on üldistatult öeldes luua võimalikke maailmu või peegeldada tegelikku maailma väljamõeldud tegelaste ja olukordade kaudu, siis omaelulooline, faktidele toetuv isiklik kirjandus meenutab aga tegelikult juhtunut realselt eksisteerinud inimeste kaudu. Tõsi, piire kahe kirjanduse vahele on raske tõmmata – nii nagu fiktsioonid tõukuvad sageli reaalsest maailmast ja autori enda elust, võivad ka faktuaalsed narratiivid sisaldada väljamõeldist.¹⁰⁴ Viimane asjaolu tingib ka Kaja Kannu tugevate omaelulooliste mõjutustega romaani töös käsitlemise. Kuigi omaeluloolistes tekstides puuduvad enamasti selgelt fiktsionaalsed või fantastilised elemendid, ei kinnita see veel teksti tõele vastavust ja väljamõeldise puudumist. Lisaks ei või omaeluloolisi tekste lugedes iialgi kindla peale teada, kas teoses väidetu on tingimata tõsi või mitte. Omaeluloolist kirjandust, mille fiktsionaalsuse aste on küsitav, on pärisnimede kasutamise seisukohalt ometi oluline käsitleda. Omaeluloolistes tekstides on pärisnimed kasutusel erineval viisil võrreldes fantastilisest või selgelt eristuvaid fiktsioone sisaldavatest tekstidest.

Lisaks on omaelulooline kirjandus nüüdisaegses eesti kirjanduses muutunud üha tähtsamaks. Ühe selgitusena selle võidukäigule toob Tõnu Õnnepalu, et individualistlikus ühiskonnas ei taha fiktsionaalsuse kood enam toimida ja seetõttu peabki tänapäeva kunst kasutama pigem dokumentaalsust. Nõnda muutub kirjutamine lihtsaks omaenda mõtete jagamiseks teiste inimestega – nii et need teised tajusid seda kuidagi isikliku kogemusena.¹⁰⁵ Uue sajandi alguses esile kerkinud nii-öelda omaeluloolise kirjanduse buumi võib seletada üldisema dokumentaalsuse poole püüdleva kultuuritendentsiga. David Shields käsitleb oma teoses „Reality Hunger: A Manifesto“ („Reaalsuse nälg: manifest“) sajandivahetuse- ja

¹⁰⁴ J. Kaus, „Uuem kirjandus“. Tallinn: Maurus, 2015, lk 23.

¹⁰⁵ Samas, lk 26.

kaasaegset kultuuri kui uusrealismi, millele on iseloomulik muutunud suhe tegelikkusega. Shields toob uusrealismi iseloomustavate joontena välja järgnevad tunnused: nähtamatuseni hägustatud piir ilukirjanduse ja mitteilukirjanduse vahel, mittekunstilisus ehk „toores“ materjal, mis on näiliselt läbimõtlemata, eneserefleksiivsus, enese-etnograafilisus jne.¹⁰⁶ Sedasorti kultuuritaustal esineb lisaks mälestusproosale erinevaid omaeluloolisusega mängivaid tekste. Heaks näiteks Kaja Kannu naturalistliku ja tugevate omaelulooliste mõjutustega „Tänavatüdruku“ kõrval on ka Tõnu Õnnepalu enda või Peeter Sauteri looming.

Kaja Kannu „Tänavatüdruk“ on esimeses isikus jutustus, kus jutustaja kõneleb autori nime all. Philippe Lejeune toob autobiograafia-alases käsitluses „Autobiograafiline leping“ välja, et teksti autobiograafilisuse määrab autori, jutustaja ja peategelase identsus.¹⁰⁷ Eelmises peatükis käsitletud Urmas Vadi „Testamendis“ oli jutustaks samuti autori nimeline isik, kes aga autori reaalse isikuga ei kattunud: Vadi esitas oma tekstis jutustaja kohta nii fakte, mis olid tõesed reaalse autori kohta, kui ka väiteid, mis reaalse autori puhul ei kehtinud, mistõttu hägustus piir jutustaja ja autori vahel. Seevastu on aga Urmas Vadi reaalsete isikute ja väljamõeldud tegelaste vaheliste piiridega mängivates tekstides enamasti sees äratuntavalt fantastiline element, mis ei luba neid tekste faktuaalsetena käsitleda. Kannu raamatus selge fantastiline või äratuntavalt fiktsionaalne element aga puudub ning Kann kinnitab ka intervjuudes otseselt iseendast kirjutamist: „Ma ei taha asju keeruliseks ajada. Kui ma mõtleksin välja mingi teise nime, kes siin maailmas toimetab, liiguksin endast liiga kaugemale.“¹⁰⁸ Kannu teose puhul on jutustuse keskmes seega ennekõike läbi reaalse minategelase reaalse maailma kirjeldamine.

Lejeune defineerib autobiograafiat kui „tagasivaatelist juttu proosas, mille esitab reaalne inimene oma eksistentsi kohta, kui ta asetab rõhu iseenda individuaalsele elule ning eelkõige oma isiksuse ajaloole“.¹⁰⁹ Seejuures kirjeldab Lejeune, et autobiograafia naaberžanrid ei pruugi kõiki neid tingimusi täita – näiteks päeviku puhul on erinevuseks tagasivaatelisuse puudumine. Johanna Ross toob „Tänavatüdruku“ arvustuses välja, et raamatu päevikulist-märkmelist vormi toetab Kannu sisuline otsekoheesus – autor poetab jutustusse

¹⁰⁶ David Shields, „Reality Hunger: A Manifesto“. London: Hamish Hamilton, 2010.

¹⁰⁷ Philippe Lejeune, „Autobiograafiline leping“. Tlk Tanel Lepsoo – Methis, 2010, nr 5-6, lk 198.

¹⁰⁸ Inna Grünfeldt, „Kaja Kann (auto)portreerib akadeemilist tänavatüdrukut“ – Virumaa Teataja, 20.4.2020. <https://virumaateataja.postimees.ee/6941636/kaja-kann-auto-portreerib-akadeemilist-tanavatudrukut> (vaadatud 20.07.2020)

¹⁰⁹ P. Lejeune, „Autobiograafiline leping“, lk 197.

ebakonventsionaalseid detaile, nagu näiteks prügikastist kougitud vorstide söömine või koer, kes liiga intiimselt nägu lakkudes talle keele kurku topib.¹¹⁰ Teose isiklik ja aus, kohati naturalistlik jutustamislaad, nagu ka väga argiste seikade või dialoogide esitamine julgustab teost käsitlema reaalsete ülestähendustena elust enesest. Erinevalt selgelt fiktsionaalsetest tekstidest, kus iga dialoog või sündmustekäik on konstrueeritud ning viib loogiliselt järgmiste sündmusteni, võivad Kannu tekstis olla kirjeldatud sündmused või dialoogid, mis pealtnäha on üles märgitud sel lihtsal põhjusel, et need on reaalsuses aset leidnud.

Romaanis kasutatakse palju realselt eksisteerivate inimeste pärisnimesid ning reaalseid kohanimesid. Kui eelnevalt käsitletud teostes on pärisnimelisi isikuid valdavalt nimetatud nende täisnimedega (näiteks Janika Kronberg, Kuldar Sink, Edgar Savisaar jne), siis Kannu raamatus valib autor enamasti nimetamiseks ainult kõnealuse isiku ees- või perekonnanime. Näiteks nimetatakse teoses ülikooli õppejõududena Väljataga (Märt Väljataga) või Luuret (Andres Luure), aga ka lihtsalt Margust (Margus Vihalem) või Hassot (Hasso Krull). Samuti figureerivad tekstis erinevad tuntud kultuuritegelased: näiteks Maike, Mart, Priit, Toompere, Põllu, Jalakas jne. Ainult ees- või perenime kasutamine muudab ka nimekasutuse rõhuasetust: täisnime kasutamisel on nimi ja selle osutus enam esile tõstetud.

Autori valik ühe või teise nimepoole kasutamisel võib peegeldada autori ja nimetatava omavahelist suhet või autori suhet nimetatavasse: näiteks kas isikuga ollakse lähedalt tuttav või mitte; kas nimetatavasse suhtutakse pigem kui professorisse või tuttavasse, kolleegi või sõpra. Ühe nime kasutamine mõjub argisemalt, kõnekeelsemalt ja isiklikumalt, mida taotleb ka Kannu isiklikus laadis romaan. Teoses kasutatakse palju avalike elu tegelaste eesnimesid, mis mingisuguses kontekstis võivad luua mulje nimepillamisest.

„Kitsama definitsiooni järgi tähendab nimepillamine kõneleja omaalgatuslikku suhet teise indiviidi või grupiga, enese vabatahtlikku ühendamist mingi grupi liikmete poolt lugupeetud või austatud isikuga, „positiivse teisega”. Eeldusel, et vestluskaaslane mõistab vastava osutuse konteksti, peaks tuntud laulja, kuulsa sportlase või trendika teose mainimine vastuvõtjale tavapärasest tugevamat muljet avaldama. Veelgi suurema mõju või efekti saavutamiseks piirdatakse tihti ka üksnes isiku eesnimega, rõhutades niimoodi intiimsemat tutvust või sõbrasuhet kõnealuse persooniga.“¹¹¹

¹¹⁰ J. Ross, „Kõiki töid saab mõõta ajas“ – Sirp, 2.5.2020. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/koiki-toid-saab-moota-ajas/> (vaadatud 20.7.2020)

¹¹¹ J. Kraavi, „Post-sõnastik 19: nimepillamine (name-dropping)“ – Sirp, 17.10.2013. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/2013-10-17-20-26-12/> (vaadatud 20.7.2020)

Kuigi ühelt poolt rõhutab eesnimedega nimetamine intiimset tutvust, raskendab see aga ka osutuse äratundmist. Ehkki nimepillamine kui maine tõstmise strateegia peabki toimuma varjatult, ei näi Kann nimedele tekstis kuigi palju tähelepanu pööravat. Lisaks on (etendus)kunstniku isiklik tutvus erinevate kultuurivallas tegutsevate avaliku elu tegelastega ka loomulik ja ootuspärane.

Täisnimi on alati suurema defineeriva jõuga kui ainult perekonnanimi, või veel enam – eesnimi. Eesnime järgi, eriti kui tegemist on levinud eesnimega, on nime osutust keeruline määrata. „Tänavatüdrukus“ on olulisteks tegelasteks näiteks Humanitaarinstituudi õppejõudkond, keda autor nimetab vaid eesnimedega: Margus, Tõnu, Marek jne. Frege väidab, et nimega on seotud peale nime osutuse ka tähendus, milles sisaldub osutuse antuse viis.¹¹² Võttes aga vaatluse alla pärisnimed nagu „Marek“ või „Margus“, ei saa neile omistada ühest tähendust ning nimi ei võimalda meil nime osutust (füüsiliselt vastavale isikule osutamata) määrata. Nõnda võidakse näiteks nimega „Margus“ tekstis osutada suvaliselisele Marguse-nimelisele isikule. Ainult eesnimelisisus illustreerib ennem John Stuart Milli väidet, et pärisnimed ei ole konnotatiivsed: need küll tähistavad subjekte, keda pärisnimedega kutsutakse, aga pärisnimedes ei sisaldu viiteid tähistatava omadustele.¹¹³ Osutuse äratundmine saab antud juhul toimida ainult juhul, kui meile esitatakse vastava nimega seoses ka lisainformatsiooni: näiteks, et tegemist on isikuga Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudist (misjuhul „Margus“ kitseneb Margus Otile või Margus Vihalemmale). Seejuures on huvitav, et osutuse määramiseks tarvilik lisainformatsioon võib aga olla ka pärisnimi ise ehk kõnealuse isiku perenimi. Et (kirjandus)tekstis ei ole võimalik osutust ostensiivselt kindlaks teha, muutuvad ainult eesnime puhul osutuse äratundmiseks seda olulisemaks reaalse konteksti ja vastava isiku reaalse omaduste tundmine. Kuigi Mareku, Tõnu või Marguse näol on tegemist tuntud isikutega, keda Eesti humanitaariaga kursis oleval nimesel on kerge ainult eesnime kaudu reaalse isikuga kokku viia, jäävad eesnimed tausta tundmata tähistama ükskõik milliseid vastavanimelisi isikuid (kelle kohta võib küll tekstist välja lugeda teatavaid omadusi: näiteks, et tegemist on õppejõuga ülikoolis).

Ainult eesnimede kasutamine viitab osalt ka asjaolule, et autori jaoks ei ole nimed või nende reaalse osutuste ära tundmine oluline: autori taotluseks ei ole teiste isikute, vaid

¹¹² G. Frege, „Tähendusest ja osutusest“, lk 88.

¹¹³ J. S. Mill, „A System of Logic...“, ptk 2, § 5.

eelkõige ühe inimese, raamatu peategelase ja jutustaja igapäevaelu ja mõttemaailma käsitlemine. Peamiselt antakse kõrvaltegelasi edasi läbi dialoogide minajutustajaga, misjuures nende eesmärgiks on ennekõike raamatu minategelase ja tema suhtumiste avamine. Seda kinnitab ka tõsiasi, et reaalselt eksisteerivate avalike elu tegelaste kõrval on võrdne koht ka lugeja jaoks tundmatutel, aga siiski reaalsel isikutel (näiteks traktorist Heigol või remondimeestel, poemüüjal jne). Reaalsed sündmused ja isikud loovad eelkõige tausta Kaja elu, tema rõõmude ja katsumuste kirjeldamisele, mistõttu on võimalik romaani lugeda ka reaalseid isikuid ära tundmata. Kuigi nimetatud isikute reaalsete osutuste äratundmine annab romaanile kindlasti lisaväärtuse¹¹⁴, on teiste reaalsete isikutega tegelemine Kannu raamatus tagaplaanil ning erinevalt teistest, eelpool käsitletud teostest, ei tegele autor kõnealuses teoses reaalsete isikute moonutamise või nende identiteedi hägustamisega.

Kui varem käsitletud teoste puhul välistas reaalse osutuse nimede kasutamine vastavalt Frege teooriale teksti tõlevastavuse määramise reaalses maailmas, siis Kannu teose puhul on olukord vastupidine. Autor püüab esitada küll subjektiivset, aga võimalikult ausat pilti reaalsest maailmast ja iseendast. Minajutustaja ja autori identsus, mittefiktsionaalsete sündmuste ja pärisnimede kasutamine ning teose dokumentaalne, päevikulik vorm viitavad kõik faktuaalsele tekstile. Samas on selge, et ka päevikud ja elulood on alati tugevalt autori kujundatud ning väga selget piiri fiktsionaalse ja mittefiktsionaalse teksti vahele ometi tõmmata ei saa.¹¹⁵ Sündmuste ja dialoogide valikul kujundab autor alati ka kuvandit iseendast ning paratamatult saab Kaja Kannust romaanis karakter, kes küll tõukub reaalsest maailmast, ent peegeldab alati autori subjektiivset minapilti. Järjepanu korduvad raamatus steenid ja dialoogid, mis rõhutavad kindlaid, autori minapildiga sobituvaid või soovitud omadusi. Nii portreeritakse raamatu peategelast kui harimatut¹¹⁶, otsekohest¹¹⁷, iseseisvat ja ihaldusväärset¹¹⁸ naist. Ka mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamine on osa autori ausast või otsekoheest kuvandist: autor ei püüa sündmusi varjata väljamõeldud nimede

¹¹⁴ Näiteks väljendab Ross „Tänavatüdruk“ arvustuses ootusi erinevate Väljataga-kujutuste suhtes: „Muide, nii Kangrol kui ka Kannul on üheks tegelaseks literaat Märt Väljataga, aga äärmiselt erinevalt palgepoolelt. Ootan huviga, missuguseid Väljataga-kujutusi meie kirjasõnasse veel sigineb.“ (J. Ross, „Kõiki töid saab mõõta ajas“)

¹¹⁵ J. Ross, „Kõiki töid saab mõõta ajas“.

¹¹⁶ Autor kirjeldab ennast kooli sisse astumisel: „Olen vana ja loll. Minu motoks on olnud harimatus“ (lk 13); „...just sellepärast ma kooli tulengi. Mina, loll, aga tugev, suurepärasest füüsilisest vormist“ (lk 148).

¹¹⁷ Sõber tutvustab Kaja õppejõududele: „näe, see ongi Kaja. Ta on nii aus“ (lk 66); autor kirjeldab vestlust inglise keele õppejõuga, kus ta muuhulgas nimetab viimast nii „sitapeaks“ kui „väga heaks õpetajaks“ (lk 173).

¹¹⁸ Korduvalt toob autor välja meeste tüütut tähelepanu (lk 67, 73, 173) ja enda keha kohta tehtavaid komplimente (näiteks lk 118, 157, 158, 164 jne).

kasutamiseks. Kuigi pärisnime all kirjutamine ja teiste, reaalse isikute sissetoomine justkui kinnitavad teksti tõele vastavust, võib ka dokumentaalsena näiv kirjandusteos sisaldada tahtlikke väljamõeldisi, mille tõesust või väärust pole võimalik teksti kaudu määrata.

Kaja Kannu „Tänavatüdruk“ erineb eelpool käsitletud teostest mitmel moel: kui viimastes olid mittefiktsionaalsed pärisnimed kesksel kohal ning neil oli raamatus oluline roll, siis Kannu romaanis on reaalse isikute pärisnimed teisejärgulisemad. Kui Kiviräha, Heinsaare või Vadi teostes olid mittefiktsionaalsed pärisnimed kasutusel selgelt fiktsionaalsetes narratiivides, siis Kannu teoses osutatakse pärisnimedega reaalsele isikule reaalses maailmas.

Nii Heinsaare kui Kannu teostes loovad pärisnimelised isikud ja reaalne maailm realistliku tausta raamatu peamisele sisule – Heinsaare jaoks on see fantastiline maailm, Kannu romaanis aga autori isiklikud läbielamised, tunded ja mõtted. Põhimõte jääb mõlema autori puhul aga samaks, reaalse ja nähtava maailma taustal kirjeldatakse meile nähtamatut paralleelmaailma või siseilma – Heinsaarel on see fantastilisem, Kannul aga argisem ja realistlikum. Kuigi nii Kannu kui Vadi teosed on kirjutatud minavormis, püüab Kannu minajutustaja anda ennast ja maailma edasi tõeselt ja realistlikult, Vadi aga segab teadlikult nii iseenda kui ümbritseva maailma kirjeldamisel reaalsust fiktsiooniga. Võrreldes eelpool käsitletud teostega on Kannu raamat kõige dokumentaalsem ja minakesksem: kui eelpool käsitletud autorid käsitlesid fiktsionaalset ja autorist enesest väljapoole jäävat maailma, siis Kann tegeleb reaalse maailma ja iseenda isikuga.

Kokkuvõte

Magistritöö eesmärgiks oli uurida mittefiktsionaalsete pärisnimede kasutamisi fiktsionaalsetes tekstides. Konkreetsemalt keskendusin töös avaliku elu tegelaste pärisnimede kasutamisele. Võttes aluseks, et reaalselt eksisteerivate isikute pärisnimede andmine fiktiivsetele tegelastele ning fiktsiooni ja reaalsuse piiride kompamine on kirjanduses pigem kaasaegne nähtus, võtsin ka käesoleva magistritöö fookusesse pärisnimede kasutamise just uusimas eesti kirjanduses.

Uurimuse esimeses peatükis andsin ülevaate pärisnime mõistest ja selle erinevatest käsitlustest toetudes John Stuart Milli, Gottlob Frege, Bertrand Russelli, John Searle'i, Keith Donnellani ja Saul Kripke töödele. Pärisnime defineerimisel on üldistavalt öeldes põhiprobleemiks pärisnime tähenduse olemasolu ning küsimus, mil moel määrab pärisnimi vastava osutuse. Ühe variandina seob pärisnime vastava osutusega teatud kindel nimekandjat kirjeldav või talle iseloomulik omadus või omadustekobar (Frege, Searle), teise variandina aga ajalooline seos, mis meil selle nimega on (Donnellan). Viimase seisukohaga on võrreldav ka Saul Kripke teooria, mis seob pärisnime tingimusteta vastava osutusega, lähtumata nimekandja mingisugustest omadustest. Seejuures toob Frege välja, et nime osutus on meile oluline niivõrd, kuivõrd läheb meile korda lause kehtivus reaalses maailmas ning seetõttu pole ilukirjanduslikus tekstis osutus alati sedavõrd oluline.

Töö teises peatükis defineerisin fiktsiooni mõiste toetudes eelkõige Margit Sutropi artiklile „Mis on fiktsioon?“ ja Dorrit Cohni uurimusele „Distinction of Fiction“ („Fiktsiooni eristus“). Fiktsiooni mõiste on väga lai ning kannab erinevaid tähendusi alates väljamõeldisest kuni ilukirjandusliku proosani välja. Tinglikult jõudsin fiktsiooni defineerimisel järeldustele, et fiktsionaalne tekst on mitte-referentsiaalne ning selles kasutatakse peamiselt fiktsionaalseid, mitte-referentsiaalseid nimesid. Selle definitsiooni tinglikkus avaldub eelkõige Cohni lisamärkustes, et fiktsionaalses tekstis võidakse küll viidata reaalsele, tekstivälisele maailmale, ent seejuures ei pea taolised viited olema täpsed: fiktsioonides võidakse tahtlikult segada reaalselt ja fiktiivset maailma, hägustades niiviisi viimaste omavahelise piire. Lisaks käsitlesin peatükis faktuaalse ja fiktsionaalse teksti eristamisvõimalust ning kaht tekstiliiki eristavaid tunnuseid toetudes peamiselt Märt Väljataga artiklile „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I“ ning Virve Sarapiku artiklile „Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale“. Kokkuvõtvalt

jõudsin analüüsi käigus järeldusele, et kuigi on teatud tekstilisi tunnuseid, mis viitavad suure tõenäosusega teksti fiktsionaalsusele või faktuaalsusele, on fiktsioonid ja tõsilood tihti omavahel märkmisväärselt põimunud. Fiktsioonid tõukuvad sageli reaalsest maailmast nii nagu faktuaalsed tekstid võivad reaalse maailma kirjeldamisel eksida.

Magistritöö analüütilises osas uurisin reaalselt eksisteerivate isikute pärisnimede kasutamist fiktsionaalsetes tekstides. Tekstide valikul oli eesmärgiks käsitleda võimalikult eriilmelisi tekste – alates fantastikast kuni dokumentaalsust taotleivate teosteni. Näitetekstideks valisin neli uue sajandi eesti kirjanduse teost: Andrus Kiviräha följetonikogumiku „Vargamäe vanad ja noored“, Mehis Heinsaare novellikogumiku „Ebatavaline ja ähvardav loodus“, Urmas Vadi novelli „Testament“ ja Kaja Kannu romaani „Tänavatüdruk“. Uurimuse eesmärgiks oli vaadelda, millistel eesmärkidel on autorid erinevates tekstides mittefiktsionaalseid pärisnimesid kasutanud ning kuidas mõjutab mittefiktsionaalsete pärisnimede fiktsiooni toomine vaadeldavates tekstides fakti ja fiktsiooni, reaalse ja fiktsionaalse maailma vahekorda.

Esmalt vaatluse alla võetud Andrus Kiviräha „Vargamäe vanades ja noortes“ on kirjeldatud maailm üheaegselt tuttav ja kummaline. Autor käsitleb oma tekstides reaalseid sündmusi ja avaliku elu tegelasi nende pärisnimedega, ent enamasti on vastavanimelisi tegelasi tugevalt moonutatud või on nad asetatud absurdsetesse, fiktsionaalsetesse olukordadesse. Reaalselt eksisteerivate isikute pärisnimede kasutamise eesmärgiks on seega fiktsionaalse ja tihti absurdse maailma sidumine reaalse maailma ja reaalsete sündmustega. Viimane võimaldab reaalseid isikuid parodiseerida ja toimunud sündmusi meelelahutuslikus võtmes kommenteerida.

Mehis Heinsaare tekstides on kirjeldatav maailm fantastiline, sageli seletamatu või maagiline: autor ei kirjelda reaalselt, vaid läbinisti fiktsionaalset maailma. Reaalses maailmas eksisteerivate isikute pärisnimede fiktsiooni toomine annab fiktsionaalsele maailmale konkreetsema, osalt tuttava kuju ning toob selle sedaviisi lugejale lähemale. Pärisnimede teksti integreerimine kinnitab, et maagilised ja seletamatud juhtumised leiavad aset meie tuttavates paikades ja tuttavate inimestega. Heinsaare tekstides on pärisnimede kasutamise eesmärgiks seega fantastilise maailma usutavuse ja käegakatsutavuse suurendamine.

Urmas Vadi loomingus, mida tutvustasin põhjalikumalt novelli „Testament“ näitel, on pärisnimede kasutamise eesmärgiks tekstis dokumentaalsuse mulje loomine, et hägustada tõsiloo ja fiktsiooni piire. Urmas Vadi kasutab mittefiktsionaalseid pärisnimesid lugeja

ootustega mängimiseks: realistliku, dokumentaalsena näiva teksti tõelisus lõhutakse fiktsiooniga. Urmas Vadi loomingus on teksti üleminek dokumentaalsest fiktsionaalseks sujuv, nii et tihti ei olegi võimalik aru saada, millal kirjeldatakse tegelikult juhtunud ja millal fiktsiivseid sündmusi.

Kaja Kannu romaanis „Tänavatüdruk“ kasutatakse reaalsete isikute pärisnimesid tähistamaks vastavaid reaalseid isikuid, kellele autor soovib osutada, ent seejuures on neil teoses märksa teisejärgulisem roll kui eelpool käsitletud teostes. Pärisnimedega kirjeldatakse „Tänavatüdrus“ realistlikult reaalselt maailma. Kannu romaani peafookuses on minategelase elu, millele pärisnimed loovad realistliku tausta ning kinnitavad juhtunud sündmuste seotust reaalse maailmaga.

Pärisnimi on fiktsionaalses tekstis ühel või teisel viisil seotud reaalse maailmaga ning selle kasutamise läbi käsitletakse tekstis fiktsionaalse ja reaalse maailma suhteid. Pärisnimede fiktsiooni toomine võimaldab hägustada fakti ja fiktsiooni piire, mida illustreerib hästi Urmas Vadi loomingust käsitletud novell „Testament“. Samas on mittefiktsionaalsete pärisnimede ja selgelt fiktsionaalsete sündmuste või maailmade kirjelduste kombineerimisel võimalik fakti ja fiktsiooni vaheliste vastuolude loomine, millised mõjuvad alati koomiliselt või kummastavalt. Sedasorti fakti ja fiktsiooni põrkumine on täheldatav näiteks Mehis Heinsaare või Andrus Kiviräha kõnealustes jutukogumikes. Dokumentaalsetes tekstides viidatakse pärisnimedega vastavatele reaalselt eksisteerivatele isikutele, kinnitades seeläbi teksti tõele vastavust ning kirjeldatu seotust reaalse maailmaga. Sellist pärisnimede kasutamise viisi käsitlesin antud töös Kaja Kannu dokumentaalromaanis „Tänavatüdruk“ näitel.

Mittefiktsionaalsete pärisnimede fiktsiooni toomisel tegeletakse teoses alati reaalse ja fiktsionaalse maailma suhetega, misjuures pärisnimed võivad osutada „sillaks“ reaalse ja fiktiivse maailma vahel. Pärisnimede kasutamise läbi on võimalik fantastikat reaalsele maailmale lähemale tuua, või vastupidi, kasutades fiktsionaalses tekstis pärisnimesid, on võimalik (vähemalt mingil määral) varjata teksti fiktsionaalsust. Mittefiktsionaalseid pärisnimesid on võimalik kasutada osutades reaalsele, vastavanimelistele isikutele, ent taoliste pärisnimedega on võimalik viidata ka fiktsionaalsetele tegelastele, hägustades seeläbi fiktsiooni ja tõsiloo piire.

Kirjandus

- Aristoteles, "Luulekunstist" Tlk J. Unt – Keel ja Kirjandus 1982, nr 7.
- Cohn, Dorrit, „The Distinction of Fiction”. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1999.
- Donnellan, Keith, "Rääkimine eimillestki". Tlk A. Unt – Akadeemia 2014, nr 1.
- Grišakova, Marina, „Kirjanduslikkus, fiktsionaalsus ja „võimalikkude maailmade teooria” – Akadeemia 2008, nr 5.
- Grünfeldt, Inna, „Kaja Kann (auto)portreerib akadeemilist tänavatüdrukut“ – Virumaa Teataja, 20.4.2020. <https://virumaateataja.postimees.ee/6941636/kaja-kann-auto-portreterib-akadeemilist-tanavatudrukut> (vaadatud 20.07.2020)
- Frege, Gottlob, „Tähendusest ja osutusest”. Tlk. Jaan Kangilaski – Akadeemia 1995, nr 1.
- Heinsaar, Mehis, „Ebatavaline ja ähvardav loodus“. Tallinn: Menu, 2010.
- Hennoste, Tiit, „Seal ta ongi, see vargamäe...” (järelsõna raamatule „Vargamäe vanad ja noored”). Tallinn: Eesti Päevaleht, 2009.
- Härm, Andres; Soans, Hanno, „Skriinseiver 2001“ – Sirp, 7.3.2003.
- Kangilaski, Jaan, „Frege pärisnimede tähendusest ja osutusest” – Akadeemia 2015, nr 3.
- Kangro, Maarja, „Heeringa ja mutionu vend” - Vikerkaar 2010, nr 4-5.
- Kann, Kaja, „Tänavatüdruk“. Tallinn: Varrak, 2020.
- Kaus, Jan, „Uuem kirjandus“. Tallinn: Maurus, 2015.
- Kiwa, „Hallutsineerides Eestit~“. Kogumikust „Luhtatulek: ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes“. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
- Kivirähk, Andrus, „Vargamäe vanad ja noored“. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2009.
- Korsten, Teet, „Urmas Vadi: „Kirjandus võib olla pöörane ja aus ja mida kõike veel“ – Põhjarannik, 3.3.2020. <https://pohjarannik.postimees.ee/6912495/urmas-vadi-kirjandus-voib-olla-poorane-ja-aus-ja-mida-koike-veel> (vaadatud 16.7.2020)
- Kraavi, Janek, „Kivirähu meisterdav mõtlemine: pastišš ja brikolaaž” - Vikerkaar 2003, nr 6.
- Kraavi, Janek, „Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur“. Viljandi: Viljandi Kultuuriakadeemia, 2005.
- Kraavi, Janek, „Post-sõnastik 19: nimepillamine (name-dropping)“ – Sirp, 17.10.2013. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/2013-10-17-20-26-12/> (vaadatud 20.7.2020)

- Kripke, Saul, „Nimetamine ja paratamatus”. Tlk A. Unt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Lejeune, Philippe, „Autobiograafiline leping”. Tlk Tanel Lepsoo – Methis, 2010, nr 5-6.
- Loog, Alvar „James”, „paul ja/või Paul: modaalsuste vabamäng olemise äärealadel”. Kogumikust „Luhtatulek: ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes”. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
- Luuk, Erkki, „Kaubamärgi semiootika” – Toimetised 2. Tartu: Tartu Kõrgem Kunstikool, 2004.
- Merilai, Arne, „Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria”. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
- Mill, John Stuart, „A System of Logic: Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation: in two volumes. Vol. I. London: John Parker, West Strand, 1851.
- Noorhane, Piret, „Kivirähkiga imedemaal. Grotestkivõimalus” – Keel ja Kirjandus 2002, nr 5.
- Org, Andrus, „Lammasnimene, liblikmees ja karunaine: maagilisest realismist eesti kirjanduse näitel”. Kogumikust „Luhtatulek: ekslemisi Mehis Heinsaare tihnikutes”. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
- Põldmäe, Julius, „Teri mitmest salvest” – Sirp ja Vasar, 31.10.1969.
- Ross, Johanna, „Poeedist peiariks”. – Looming 2011, nr 4.
- Ross, Johanna, „Kõiki töid saab mõõta ajas” – Sirp, 2.5.2020. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/koiki-toid-saab-moota-ajas/> (vaadatud 20.7.2020)
- Russell, Bertrand, „Osutamisest”. Tlk U. Sutrop – Akadeemia 1995, nr 3.
- Russell, Bertrand, „The Philosophy of Logical Atomism”. London; New York: Routledge, 2009.
- Ryan, Marie-Laure, „Fiction and its other: How trespassers help defend the border. – Semiotica 138, 2002.
- Sallo, Helgi, „Helgib ja heliseb”. Tallinn: Ajakirjade kirjastus, 2007.
- Saluri, Rein, „So what?” – Vikerkaar 1993, nr 3.
- Sang, Joel, „Jus primae noctis” – Keel ja Kirjandus 1983, nr 6.
- Sarapik, Virve, „Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale” – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, nr 4.
- Searle, John, „Proper names”, – Mind 1958, nr 266 (aprill).
- Searle, John, „The Logical status of Fictional Discourse. – New Literary History 1975, nr 2.

- Shields, David, "Reality Hunger: A Manifesto." London: Hamish Hamilton, 2010.
- Sutrop, Margit, „Mis on fiktsioon?” – Akadeemia 1996, nr 2.
- Tomberg, Jaak, „Postmoderne nimepillamine“ – Keel ja Kirjandus, 2005, nr 12.
- Vadi, Urmas, „Testament“ – Vikerkaar 2018, nr 1-2.
- Vadi, Urmas, „Rudolf Allabardi viimane osa“ – Kogumikust „Kuidas me kõik reas niimoodi läheme“. Tallinn: Tuum, 2014.
- Vainküla, Kirsti, „Mati Talvik: Solvunud ma ei ole, aga võiks ju olla.“ – Õhtuleht, 20.01.2005
<https://www.oh tuleht.ee/168639/mati-talvik-solvunud-ma-ei-ole-aga-voiks-ju-olla-> (vaadatud 9.07.2020)
- Väljataga, Märt, „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I” – Keel ja Kirjandus 2009, nr 6.
- Waugh, Patricia, „Metafiction. The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction“. London, New York: Routledge, 1984.

Summary

“Non-Fictional Proper Names in Contemporary Estonian Literature”

The aim of this master's thesis is to study how non-fictional names are being used in fictional texts. More specifically I focused on the use of proper names of public figures. Based on the view that giving proper names of real persons to fictional characters and playing with fiction and reality is a rather modern phenomenon in literature, I focused my work on studying proper names of real persons in the latest Estonian literature.

The master's thesis is divided into theoretical and analytical parts which in turn are divided into more specific subchapters. In the first chapter of the theoretical part I gave an overview of the concept of proper name and its different approaches based on the works of John Stuart Mill, Gottlob Frege, Bertrand Russell, John Searle, Keith Donnellan and Saul Kripke. When defining proper name the main problem is the existence of the meaning of the proper name and the question of how proper name determines the corresponding reference. According to Frege and Searle the proper name is associated with a certain characteristic or a set of characteristics which are specific to the name carrier. According to Donnellan it is the historical connection that we have with the name that determines the reference. The latter is also comparable to Saul Kripke's theory which unconditionally associates proper name with a corresponding reference without relying on any properties of the name carrier. At the same time Frege points out that the reference of the name is important to us insofar as the validity of the sentence in the real world matters to us, which is why the reference in a fictional text is not always so important.

In the second chapter of the theoretical part I defined the concept of fiction based primarily on Margit Sutrop's article „Mis on fiktsioon?“ (“What is Fiction?”) and Dorrit Cohn's study "Distinction of Fiction". The concept of fiction is very broad and it carries various meanings from make-believe to fictional prose. When defining fiction I conditionally came to the conclusion that a fictional text is non-referential and uses mainly fictional, non-referential names. The conditionality of this definition is expressed in particular by Cohn's additional remarks that a fictional text may refer to the real, non-textual world but such references do not need to be precise: fictions may deliberately confuse the real and fictitious

worlds, thus blurring the boundaries between them. In addition I discussed the possibility of distinguishing between factual and fictional texts and the distinguishing features of the two types of texts mainly based on Märt Väljataga's article „Luule- ja pärislugude eristus teoorias ja praktikas I-III“ (“The Distinction of Poetry and True Stories in Theory and Practice I-III”) and Virve Sarapik's article „Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale“ (“Fiction and Truth, Image and Lie”). I concluded that although there are certain textual features that most likely suggest that the given text is fictional or factual, fictions and true stories are often significantly intertwined: fiction is often inspired by the real world just as factual texts can err in describing the real world.

In the analytical part of the master's thesis I study the use of proper names of real persons in fictional texts. The texts were chosen to be as diverse as possible – from fantasy to documentary-like works. I chose four works from contemporary Estonian literature: Andrus Kivirähk's collection of feuilletons „Vargamäe vanad ja noored“, Mehis Heinsaar's collection of short stories „Ebatavaline ja ähvardav loodus“, Urmas Vadi's short story „Testament“ and Kaja Kann's novel „Tänavatüdruk“. The aim was to study the purpose of using non-fictional names and how their use affects the relations between fact and fiction.

In Andrus Kivirähk's „Vargamäe vanad ja noored“ the world is both familiar and strange. The author deals with real events and public figures with their proper names but in most cases the characters with corresponding names are strongly distorted or placed in absurd, fictional situations. The purpose of using proper names of real persons is to link the often absurd fictional world with the real world and real events, thus enabling the author to parody real people and comment on the events and persons of Estonian political life in an entertaining way.

In Mehis Heinsaar's texts, the world described is fantastic, often inexplicable or magical: the author does not describe the real world, but a completely fictional one. Bringing the proper names of persons existing in the real world into the fiction, gives the fictional world a more concrete, partly familiar form and thus brings it closer to the reader. The integration of proper names into the fictional text confirms that magical and inexplicable events take place in places we know and with people we know. The aim of using proper names by Heinsaar is thus to increase the credibility and tangibility of the fantastic world.

In Urmas Vadi's work, which I introduced on the example of the short story „Testament“, the aim of using proper names in the text is to create the impression of documentary in order to blur the boundaries of factual story and fiction. Urmas Vadi uses non-fictional proper names to play with the reader's expectations: the realistic, documentary-like text is broken by bringing in fictional aspects. In Urmas Vadi's work, the transition from a documentary-like text to fictional text is smooth so it is often impossible to distinguish which events described are factual and which fictitious.

In Kaja Kann's novel „Tänavatüdruk“, proper names of real people are being used to refer to corresponding real people in the real world though much less attention is given to them when compared to texts studied before. In „Tänavatüdruk“, proper names are used to realistically describe the real world. The main focus of the novel is on the life and thoughts of the narrator to which proper names create a realistic background and confirm that the events described in the novel belong to the real world.

The proper name in a fictional text is in one way or another related to the real world and through its use the relationship between the fictional and the real world is discussed in the text. Bringing proper names into fiction allows to blur the boundaries of fact and fiction which is well illustrated by the short story of "Testament" by Urmas Vadi. At the same time, by combining non-fictional proper names and descriptions of clearly fictional events or worlds it is possible to create contradictions between fact and fiction which always has a comic or fantastic effect. This kind of collision of fact and fiction can be observed, for example, in the works of Mehis Heinsaar or Andrus Kivirähk. In documentary-like texts like Kaja Kann's „Tänavatüdruk“, proper names refer to the corresponding real persons thus confirming the truthfulness and “reality” of the text.

By bringing non-fictional proper names into a fictional text, the text always deals with the relations of the real and fictional world at which proper names can act as a "bridge" between the two. By using proper names it is possible to bring fiction closer to the real world or, conversely, at least to some extent, to hide the fictionality of the text. Non-fictional proper names can be used to refer to real persons with corresponding names but such proper names can also be used to refer to fictional characters thereby blurring the boundaries between fiction and true story.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Marju Bakhoff,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Mittefiktsionaalsed pärisnimed eesti nüüdiskirjanduses“, mille juhendaja on Janek Kraavi reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Marju Bakhoff

21.08.2020